

Szemeskályhák Somogyban*

KNÉZY JUDIT

A magyar szemeskályha előtörténete

A cserépkályha délnémet területen, az Alpok vidékén alakult ki. Bár a kívül fűtős megoldása megegyezik a klasszikus római kultúrából ismert technikai vívmányokkal, azonban az antikvitással való közvetlen kapcsolata nem bizonyítható. A magyar kályha elnevezés a német Kachel szóból származik, mely ugyan végső soron görög eredetű, de ami a szónak későbbi kályhaszem, kályhacsempe értelmét illeti, az már német nyelvterületen alakult ki. Az első kályhaalkatrészek korongoltak és pohár formájúak voltak, a kemence falába építették őket, hogy növeljék a fűtőfelületet és ezzel fokozzák a hő tárolási idejét. (FRANZ-BERDAU, R., 1961., HOLL I., 1984. 211-217.)

A délnémet vidékek XIII–XIV. századból fennmaradt lakásbelső ábrázolásain már olyan több részre tagolt kályhát láthatunk, amelyeknek a falába kerek szájú, bögre alakú kályhaszemeket raktak. Ezek nagyon emlékeztetnek a dél-dunántúli parasztházakban a XIX. században még általános szobai fűtőtestek alakjára, tagolódására. Utóbbiak talpa, dereka hasáb alakú, felső része hengeres, az egész lépcsőzetesen keskenyedik felfelé. (ZENTAI T., 1991. 47–49., SABJÁN T., 1991.a. 271–273.)

A Kárpát medencében a XIII–XIV. században a királyi és királynői központokban már megtalálható az összes kályhaszem-, fiók-, és csempetípus az egyszerű bögre-, hagyma-, tálalakú kályhaszemtől a domborműves figurális ábrázolású vagy áttört díszű, mérműves előlapú csempékig. (PARÁDI N., 1957. 180., PALÁDI KOVÁCS A., 1991. 601–613.) A rangosabb épületek kályháinak készítésére behívott külföldi mesterek mellett a helyi kályhásoknak is szerep jutott a főnemesség, főpapság, kolostorok, de később a köznemesek, közpapok majd a mezővárosi polgárok szobai fűtőberendezésének előállításában. Erre Somogyból is vannak adatok. Kaposvár és Simontornya várában éppúgy, mint a szentjakabi kolostorban 1470 körül mázatlan, lovagalakos, II. Frigyeszt ábrázoló csempék jelezték azt, hogy a helyi mesterek követték a nagy stílusáramlatokat a maguk módján leegyszerűsítve. (1. ábra) A szentjakabi kolostorból még a mérműves, számárhátíves, áttört előlapú, és a lovagalakos csempéhez hasonlóan dongás hátú, tehát két darabból összeillesztett csempe is előkerült. (HOLL I., 1975. 209–215.) De eljutottak Somogyba a rangosabb királyi udvari műhelyekből is lovagalakos és egyéb figurális díszű kályhák,

1. ábra. Lovagalakos kályhacsempe 1470 körül. Kaposzentjakabi apátság.

mint ezt a kerek, fejrőkői és ötvösi várasatások anyaga mutatja. (HOLL I., 1984. 209–215.)

A gótikus kályhák sok eleme nem tudott eljutni később a paraszti lakószobáiba, mint a félkör keresztmetszetű fülkés csempék, a kályha tetejét díszítő tornyocskák, a kétrészes, csipkés, áttört előlapú, esetleg szobrocskát is tartalmazó darabok. (SABJÁN T., 1998. 7–46.)

A reneszánszban eleinte alig változott a kályha, de lábakra került, ezzel kiemelkedett a padozatból. A XV. századtól egyre inkább kedvelni kezdték a plasztikus díszeket, általánosan elterjedt a középpárkány (kályhaváll) és a boltozatos tető. A késő reneszánszban a felső test sokszögletűvé vált, a párkány kiszélesedett. Eltűnt a kályhaszemek, csempék sokfélesége, s ez hatott a paraszti használatú szobai fűtőtestekre. Megsokasodtak a korongolt, de szögletes szélűre formázott tálalakú fiókok. A középkori zöld, barna, sárga máz díszíthette a rangosabb darabokat, de voltak mázatlanok is. A Dunántúlon különösen sok a vörösre égetett és a vörösre festett kályhaelem, sokfelé elterjedtek a redukált égetésű (a kemence teljesen lezárt tűzterében szürkített vagy feketített) szemek és csempék. A teljes felüle-

* A tanulmány a OTKA 26062. számú pályázati támogatásával készült

tet behálózó, brokátmintaszerű dísszel ellátott elemek közül csak az egyszerűbb csillagszerűek bukkantak fel a XIX. század végén népi használatban e területen. Az egy-többől kinövő, olaszorsós virágkompozíciók, madaras virágdíszek szinte folyamatosan kedveltek maradtak később is. A gótikában kialakult, s a kora reneszánszban leszelídült formájú kályhaforma élt tovább a parasztkörökben.

A XVI. századtól betelepült habánok az érett reneszánsz hatását közvetítették először Felvidékre, Erdélybe, majd másfelé is. Megváltoztatták a színskálát, azaz fehér alapszínes festést alkalmaztak. Ez eleinte idegenszerű volt és a korábbiaktól eltérő elnevezéseket sugallt, mint a *vinczi* (alvinczi), *bokályos*, *olasz* vagy *bécsi* kályha megjelölések. (KATONA I., én.)

A barokk kályhákat eleinte szintén hasáb alakúra formálták alul-felül, de csempéiken mozgalmassabbá váltak a minták. Majd divatos lett a hengeres forma is. A habánok által megkedveltetett világos alapot megtartották, de ezen sötétszínű, aranyozott minták díszlettek. A rokokó kályha karcsúbbá vált és tetején olykor mozgásban lévő madarak, lendületes vázák, bimbók, fáklyák díszítették a félgömb alakú kályhatetőt, vagy burát. A klasszicista kályha már teljességgel eltért a korábbi kályhatípusok tagolódásától, eltűnt a középpárkány. Egyszerű henger vagy hasáb alakú, szimmetrikus testét világos alapon mázalták, sötét színű virágfüzérekkel díszítették, esetleg megmaradt a buraszerű, magas teteje. A falusiak ezeket *oszlopkályha* néven emlegették az elmúlt száz évben is és mintáik copf, eklektikus majd szecessziós díszekkel keveredtek.

A kályha szerepe a paraszti lakáskultúra alakulásában és sikeres fennmaradása a Dél-Dunántúlon a XX. századig

A Kárpát-medence központi területein élő lakosság azzal, hogy amint áttért a két helyiséges: szoba-konyhas lakóház használatára, füsttlenítette a lakószobát, kályhát állított bele, amelyet kívülről, a konyha felől fűtöttek. (PAPP L., 1931. 137–152., 1966. 103–107.) Mind a Kis- és Nagy-Alföldön az ún. közép magyar, mind a dunántúli háztípus területén a földművelő lakosság házaiba a XV–XVI. században érkezett el a kályha. Egyes területek alapos telepésatásai, mint a sarvalyi (HOLL I.,–PARÁDI N., 1982.), az ugyancsak Veszprém megyei külsővati (ILON G.–SABJÁN T., 1989. 77–140), vagy a Kecskemét melletti szentkirályi (PÁLÓCZI HORVÁTH A., 1989. 89–106.) kályhák alaprajzi méreteit, a kályhaszemek, csempék, tetődíszek összes változatait feltárták, s így lehetőséget adtak a kályharekonstrukcióra. Ezek vagy módosabb köznemesek, vagy mezővárosok, városok rangosabb polgárainak kályháit képviselték. Feltételezhető, hogy a török hódoltság előtt a parasztságnak kialakult olyan gazdagabb rétege, amelynek anyagi kultúráját a XVIII. század végi módosabb mezővárosi polgárokéhoz hasonlíthatjuk. A Sárközben a hódoltság előtti Ete község helyén történt régészeti feltárás a kályha térhódításának átmeneti formáját hozta felszínre a XV. századból, az

az egy-osztatú házban belső fűtésűt, amelynek bögre és szegletes szélű, tál formájú korongolt alkatrészei voltak. A XX. század elején a Sárközben ugyanilyen tagolódású, de kívülfűtős kályhát használtak még, mivel a ház már kétosztatú volt. (CSALOGOVITS J., 1935. 1–10., 1937. 321–333.)

A konyhából fűthető kályhák alkatrészeinek készítése, formája, összetétele, a kályha szerkezete, külső képe tehát nem népi kísérletezés, lelemény eredményeképpen került a falusiak használatába a Kárpát-medence centrális részein, hanem a felsőbb osztályok, rétegek körében a gótika korában kialakult, a kora reneszánszban egyszerűsödött alkatrésztű formát vették át, alkalmazták saját anyagi lehetőségeik szerint, illetve a fűtendő tér nagyságának, arányainak megfelelően. (ZENTAI T., 1991. 47–76. PALÁDI KOVÁCS A., 1991. 601–613.) E kályhaforma közvetítésében a nagy uradalmi majorépítkezések, a köznemesek (KNÉZY J., 1972. 518–531.), a mezővárosi polgárok tüzelőberendezéseinek alakulása fontos szerepet játszott. A kályhafejlődés reneszánsz utáni nagy stíluskorszakaiból is átkerültek egyes elemek a paraszti használatú kályhákra, főképp olyanok, amelyek a szerkezetet nem vagy alig érintették, inkább díszítő célzatúak voltak.

A füsttlenített szobában a kályhát a konyha falának középvonalánál, vagy annál kissé hátrább helyezték el. A bejárat mellé közvetlenül a meleg megóvásának érdekében nem teheték a kályhát, de nem került egészen hátra a sarokba sem, mert mögé még hálólhelynek, ágyának, sárpadnak *kuszkónak* kellett elférnie a fal mentén. Majdnem általános a Dél-Dunántúlon, hogy a kályha mögötti falba négyszegletes mélyedést vájtak a *vaklikat*, amelyben edényt, altatandó tejet tároltak, ezt vagy bepolcozták, vert falu házak esetében még kettős ajtó is került rá. A kályha ezen térfoglalása, elhelyezése igen maradandónak bizonyult mind a köznemesek, parasztkörök, mind az uradalmi alkalmazottak, falusi értelmiségiek, iparosok szobáiban a XX. század elejéig, s alig változott formában élte meg ezt az évszázadot. (GÖNYEY ÉBNER S., 1931. 89–110.) Egyfajta tartózkodási centruma lett a téli idők munkavégzési, szórakozási, pihenési alkalmainak.

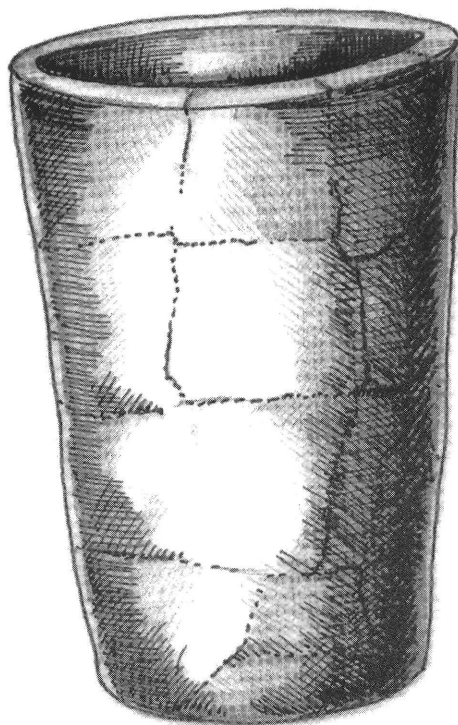
A szobába belépőnek mindjárt a kályha tűnt a szemébe, akkor is, ha egyszerű mázatlan szemekből rakták, vagy ha díszítettebb, mázas volt. Ez tűnik ki az útleírók soraiból, akik alig írtak másról, mint a parasztszobák vagy kocsmahelyiségek kályháiról, esetleg a fontosabb bútorokról, szövöszékről vagy a szentképekről. (RUZSÁS L., 1966. 200., BRIGHT R., 1815/1970. 45., 59.) A szobabeli fűtőttest kiterjedt méreteit, a lakótérben betöltött szerephalmozását fokozta még az is, ha fekvő- és ülőalkalmatosság céljából padot építettek köré, mint erre a XX. század elejéről is vannak példák a Balaton mellékén (JANKÓ J., 1902. 211.) és Csurgó környékén is. (KERECSENYI E., 1980. 6–16.) A hódoltság évszázadai, a felszabadító háborúk, a rácdúlások, a Rákóczi szabadságharc a volt hódoltsági területeken elszegényedést, visszaesést okoztak a lakáskultúra területén is, azaz kályha rakatására sokaknak nem tellett hosszú ideig. Somogy megyében 1730–1749 között a

kályhás szoba már olyan minimális komfortnak számított, hogy a katonaság beszállásolásakor a vármegye kályhás szobát követelt. A szigetvári járásban is több jobbággy (Nagybajomban 10 fő) annyira félt az idegen katonáktól, hogy a tél beállta előtt inkább szétverte kályháját, elbocsátotta szolgáját is, hogy megszabaduljon a nemkívánatos, követelődző vendégektől. A kályhás szobák biztosítását – falvanként kettőt – később is elrendelték, sőt a vármegye a jobbággyok köz munkájával többfelé kályhás-szobás szállásokat, un. vármegye házait emeltetett. (T. MÉREY K., 1965. 14, SOLYMOSY L. 1979. 124)

A dél-dunántúli területeken őrizte meg legtovább a szemes-kályha a gótikában kialakult, s a reneszánszban továbbfejlesztett, kiérelt formáját. A kétszobás jobbággyparaszti lakóházak kialakulásakor, nagyjából a XVIII. század végétől kezdve mindkét szobába kályha került. A konyhabeli zárt tűzhelyek a *rakott sparhetok* megjelenésekor a szegényebbek, akiknek nem tellett kályhára, ilyenekkel helyettesítették a szobában a XIX. század második felétől, de a módosabbaknál megmaradtak a korábban is hagyományos kályhák, esetleg némi módosulással, cifrább kivitelben. Fejér és Tolna megye egy részén és a Tolna megyével határos néhány somogyi községben az un. *dóri* kályhával helyettesítették a *szemeskályhákat*. Ez a *dóri*, *dóra* vagy *dorkó* inkább téglából rakott szobabeli kemencének számított, mert nem volt cserépből való alkatrésze. A Fejér és Tolna megyei uradalmak népszerűsítették, sőt el is rendelték majorjaikban a XIX. század második felében olcsósága miatt. (KÜCSÁN J., 1979. 307–333.) Emlegették a XIX. század végén a Balaton mellékén (JANKÓ J., 1902. 210–211.) és Törökországban lerajzolta még az 1930-as években Gunda Béla is (EA 000156), de Somogyban való szerepük eltörpült a cserépből való szobai fűtőtestek mellett. A klasszicista előzményeken alapuló, s a XIX. század végén falusi körökben divattá váló oszlopkályhák először a falusi értelmiségieket, iparosokat érték el, a parasztság módosabb rétegei Somogy megyében csak a XX. század elején kezdték inkább megrendelni. Ez a korábbi kályhánál kisebb területet foglalt el, keskenyebb volt, a szoba berendezésében jelentéktelenebb helyet foglalt el. Hasznosítási köre is kevesebb lett, s többnyire már a kispolgári hálószobás bútorzathoz tartozott.

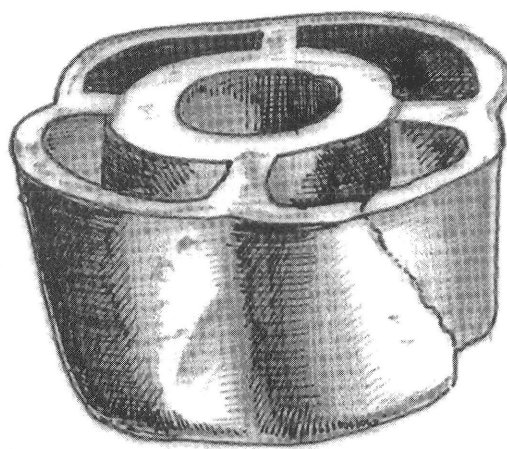
Somogy megyei kályhaleletek a XIV–XVII. században

Somogy megyéből nagyobb mennyiségben kályhaleletek a XIV. századtól kezdve királynői (Segesd), illetve különböző nemzetségszék központokból kerültek elő. A XV–XVI. századokból már egykori kolostorokból, várakból, mezővárosi szintű települések helyéről is felszínre hozta példányaikat a régész ásója. (MAGYAR K., 1991. 13.) Mivel szisztematikus telepátásokat nem végeztek, az előkerült leletek töredékesek, nagyobb számban rendelkezésre álló együttesekből sem kísérelték meg az ásatók megállapítani, milyen formájú, összetételű kályhák lehettek. Az eddig megjelent

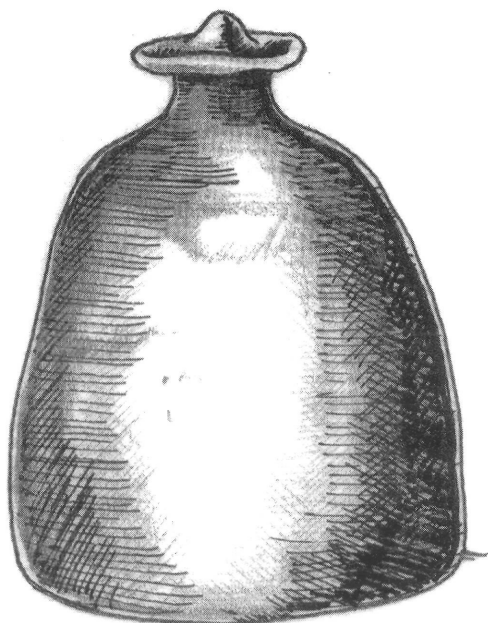

2. ábra. Kályhaszem a barcsi török palánkvárról. XVI–XVII. század.

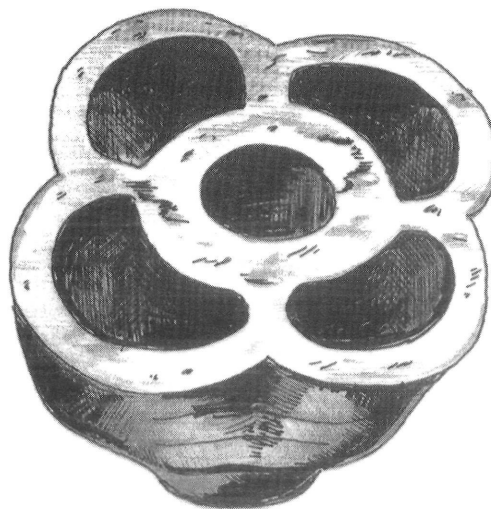
ásatási beszámolók és feldolgozások még megfelelő számú kályhaalaprajzot sem tettek közzé, hogy összehasonlításokat lehessen tenni. Bodrog-Bű egykori nemzetségi központ területéről való XIV–XV. századi kályhaskemencét egy 9×13 m-es alaprajzú házból kiásott zöld mázas pohár és harang alakú kályhaszemek képviselték. (MAGYAR K., 1991. 13–15) A Kaposvár 61-es számú út helyén lévő XIV. századi falu szemétdődrében szürke kályhaszemeket találtak. (BÁRDOS E., 1978. 187–234., 1987. 5–47.) Babócsa-Nárciszos

3. ábra. Rácsmintájú, fazék alakú kályhaszem a barcsi török palánkvárról. XVII. század.

4. ábra. Harang alakú kályhaszem a barcsi török palánkvárról. XVII. század.

6. ábra. Rácsmintájú – sajátosan magyar – fazék alakú kályhaszem. Segesd XVI–XVII. század.

területén különféle formájú, méretű és típusú mázas és mázatlan kályhaszemek kerültek elő. Egy tíz méternél szélesebb kéttraktusos polgárház helyén zöld mázas, növénymintás csempéket is találtak. (MAGYAR K., 1991. 32.42.) A babócsai török palánkvár anyagában XV–XVI. századi kézi korongolású, durva megmunkálású mély bögre (2. ábra), áttört tetődíszű, négylevelű lóhere keresztmetszetű (3. ábra), fazék alakú, valamint gombos végű, harang alakú (4. ábra) és tálka formájú kályhaszemek képviselték a szobabeli tüzelőberendezés fontos elemeit. (KOVÁCS GY.,–RÓZSÁS M., 1994. 175.) A kaposvári várátások is felszínre hoztak ha-

sonló mázatlan, de mázas szemeket és csempéket is a XVI. századi rétegben. Nagyatád–Henész–Bódvica környezetében lévő középkori mezővárosok több helyiséges lakóházaiból is előkerültek különböző formájú kályhaszemek, többek között Berzencén barnáspiros,

5. ábra. Bögre alakú kályhaszem. Segesd XVI–XVII. század.

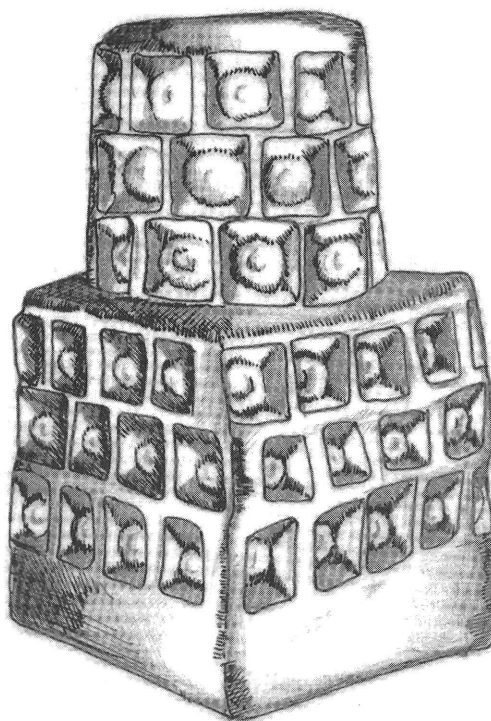

7. ábra. Hagyma alakú kályhaszem. Segesd XVI–XVII. század.

pohár alakú, széles, finoman tagolt peremű mázatlan darabok. (MAGYAR K., 1996. 143.) Segesd királynői központ és mezőváros területén több korszak anyaga halmozódott fel. De többszöri átépítés, pusztulás, bontás, égés következtében pontos épület- és kályhaalrajzok, járósínek nem készültek, s a leletanyag is hiányos. Éppen a jellegzetes gótikus XIV–XV. századi csempetípusokat hiányolta az ásató régész. Viszont annál nagyobb számban kerültek elő négyszegletes peremű, tálalakú, mély kályhaszemek, mázatlanok illetve szürkére redukáltak, de piros, fehéres színűek is, néhány belül zöld mázas is, ezenkívül pohár, bögre alakú szemek (5. ábra), bordázott oldalú, széles ferdére metszett pereműek is. A bögrék egy része is mázatlan, de zöld, sárga, bordó (mangánbarna összetételű) mázas is akadt köztük. A babócsai törökkori réteghez hasonlóan itt is divatos volt – a régészek szerint jellegzetesen magyarnak tekinthető – négylevelű lóhere keresztmetszetű, felül áttört rácsmotívummal ellátott mázatlan, barnáspiros kályhaszem (6. ábra), amely később s valószínűleg korábban is ismeretlen a paraszti gyakorlatban. A hagyma (7. ábra) és sisak formájú szemek mázatlan, de vörösre, barnára festett változatokban vagy zöld mázasan a módosabb mezővárosi polgárházak kályháinak részét képezték. (MAGYAR K., 1988. 143.) Ez az ásátás kiterjedt az egykori XVI–XVII. századi jobbágyházakra is, amelyek mindegyikét mázatlan kályhák fűtötték, tagolódásukra, alakjukra sajnos nem következtetett az ásató szakember.

Írásos emlékek a XVI–XVIII. századból a Dél-Dunántúlról

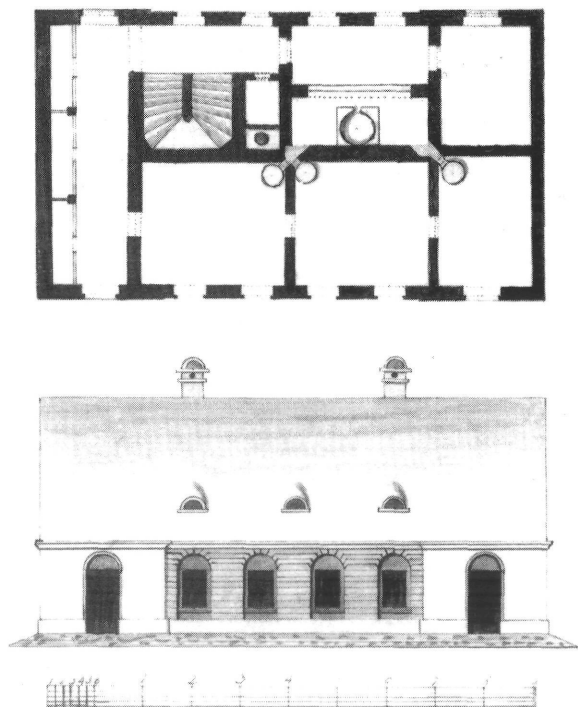
A töredékes régészeti leleteket részben kiegészítik az írott források. Ezek közül a korábbiak inkább váreltárak, a későbbiek kastélyok, kúriák, uradalmi alkalmazottak épületeinek leltárai valamint céhek iratai, árjegyzékei. (KNÉZY J., 1992. 153–166.) A szigetvári várban 1546–65 közötti időből három nagyobb és egy kisebb kályhát jegyeztek fel. (TIMÁR Gy., 1989. 104, 138–140.) Az egerszegi vár és tartozékainak 1587. évi számbavétele a lakószobákban „kemencét” emlegett, de e területen a kályhákat is kemencének nevezték ekkor még. (MMgMA UC 46:74) A sümegi várban 1572-97 között készült leltárak csak az „úr szobájában” emlegettek „zöld mázas kályhaskemencét”. (MMgMA UC 46:74) A Zala megyei Szécsisziget urának szobájában 1634-ben „zöld egész új kemencét” jegyezték fel. (MOL UC 76:17 azaz Urbaria... 1981. VI.202–3.) 1703-ban a Baranya megyei Magyarbóly kastélyában a kályhák széles választékát vették többek között leltárba: mind az uraság, mind a felesége szobájában „bécsi tarka kályhaskemence” ontotta a meleget, ezenkívül még egy szobában volt „egész...”, egy másik helyiségben „fél tarka kemence, bécsi”. Habán azaz ónmázas kályhákra lehetett itt szó. Valószínűleg Bécsből hoztattak készítéséhez mestert. A „fél kályha” kifejezés arányosan kisebb vagy a falba rakott és abból csak félig kiálló kályhát jelenthetett. De találtak itt régibb, hagyományosabb fűtőtesteket is: a „sáfházban” (szoba) „fekte

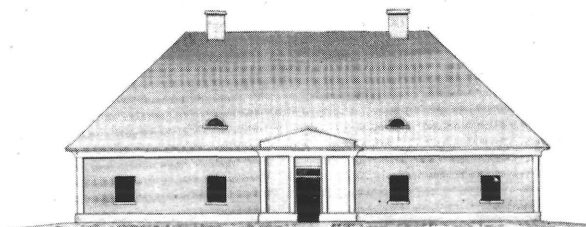
8. ábra. Mázatlan, vörös, tálalakú szegletes szélű szemekből rakott kályha Zselickisfalud, 1931. EF 64 960. Gönyey Ébner Sándor fényképfelvétele alapján.

te kemencét” regisztráltak. (MOL UC 85:62 azaz Urbaria et... 1981. VI. 34.) A Duna mentén a passauai kályhások importáltak fekete, azaz mázatlan de szürkére redukált égetésű kályhákat. Ennél égetés közben a kemence minden nyílását elzárták, s az oxigéntől megfosztott cserepek, kályhaelemek így befűstölődtek. Készítettek fekete kályhákat a komáromi, tatai, gyulaji, mohácsi helyi mesterek is. A somogyi köznemesek vagy onleltárai az 1750-es évektől maradtak fenn. A kályhákra vonatkozó részletesebb feljegyzések inkább csak a módosabb un. benepossessionátus nemesek esetében fordultak elő. Figyelemre méltó az 1779-ben kelt, báró Sigray Károly beleznai birtokáról szóló inventárium, amelyben a kályhákra vonatkozó kifejezések megegyeznek az 1793. évi somogyi céhes árjegyzékben találhatóakkal. „Zöld táblás” kályhák kerültek korábban az uraságok szobájába, az un. „tiszházba” csak „zöld mázas” éppúgy, mint az urasági pince szobájába. A kocsmákban már csak „vörös, töredezett, rozszant” vagy „paraszt” azaz mázatlan kályhákat találtak az összeírók. (KNÉZY J., 1972. 518–531., valamint SML IV. l. y. Inventária) A kályhák színvonala mutatja, melyik társadalmi rétegre milyen volt jellemző.

Sokkal szélesebb a kályhaféleségek készlete a főnemes Festeticsek csurgói kastélyában és a hozzá tartozó majorokban. Csurgón ritkán szállt meg a gróf és családja, de nekik és az itt megforduló előkelőbb vendégeknek a korabeli igényeknek megfelelő komfortot

9. ábra. Kör alaprajzú ún. gömbölyű kályhák 1810 körül Márton István vizsgamunkáján, boltíves polgárház tervén. MMgMA II. 1077.

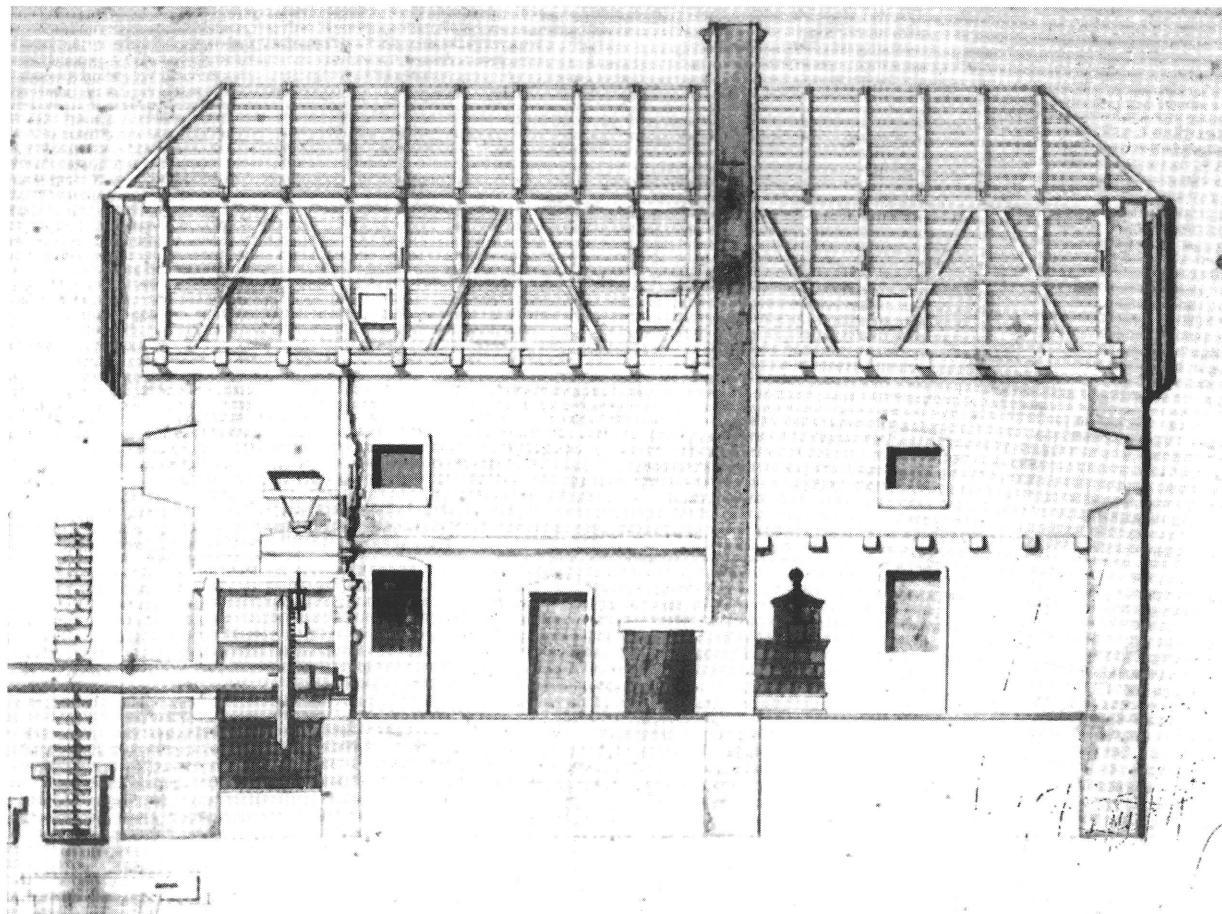
10. ábra. Négyzet- és köralakú kályhaalaprajz 1810–13 körül Szijártó Ferenc vizsgamunkáján, amely kéttakásos vidéki ház alap- és homlokzati tervrajza. Georgikon iratanyaga MMgMA II. 1077.

igyekeztek nyújtani. Az alkalmazottak szobáiban rendszerint beosztásuknak, rangjuknak megfelelő kályhát is biztosítottak. 1767-ben az átépítések megkezdése előtt a majorház hátsó nagy szobájában „kupás” kályha volt, a kancelláriában „paraszt, vörös kályhát” találtak éppúgy, mint a pintér műhelyében, ahol a szoba egyik szögletében kaminkémény is állt. Több esetben feljegyezték a kályháról, hogy a konyha felől fűtik (akár a parasztházakban), de e konyhától távolabb eső szobák kályháinak szája a folyosóra nyílt. Több szobában feljegyezték „zöld” vagy „paraszt zöld” kályhát, amely egyszerűbb kivitelű, de zöld mázas darabokból, tálalakú szemekből állhatott pl. a „pintér”- az ún. „asszony-szoba” és a „tisztaszobá”-ban lévő. A reprezentációt szolgáló két helyiségben „zöld táblás” kályháról írtak, egyikén cinezett vas pántok és pléhek is díszeltek. Ezek a kifejezések egyértelműen mázas csempékből álló szobai fűtőtestekre utalnak. A legújabbnak számíthatnak az ebédlő szoba „nagy” és a hálószoba „kis cirádás fejér” valószínűleg ónmázás kályhái. (MOL P 274. IV. b. 41. sz. 73. cs.)

Az inventáriumok anyagát kiegészítik a korabeli épülettervek alap- és homlokzati rajzai. Az 1760-as évekből fennmaradt néhány nagyobb somogyi, zalai uradalom majorjaira vonatkozó különböző lakóépületek építési, átépítési terve. Ekkor már a kastélyok jelentős része elkészült, és sor került a rangosabb vagy egyszerűbb alkalmazottak lakásainak, műhelyeinek, a majorok gazdasági épületeinek korszerűsítésére vagy újból

való megépítésére. A legteljesebben maradt fenn a több megyét is áthálózó Festetics uradalmak, és a piarista custodiátus, közismertebb későbbi nevén mernyei uradalom somogyi és zalai birtokainak tervrajzanyaga.

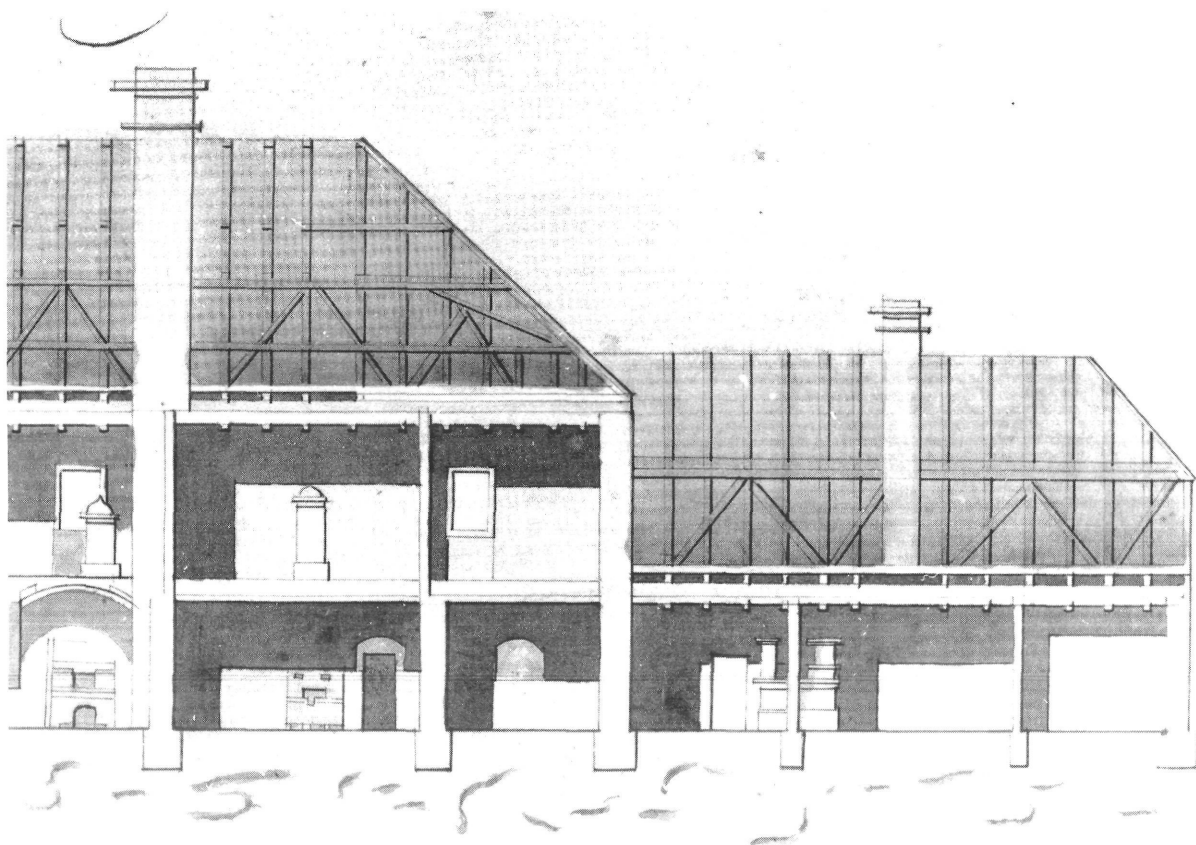
A szabadkérmények bevezetése előtt a füstökonyhás épületeket az uradalmakban is a robotoló jobbgyok emelték. Tüzelőberendezésük (kemence, tűzhely) készítésében is részben az ő tapasztalatuk érvényesült. A mernyei uradalom által az alkalmazottak és árendások számára az 1770-es években rendelkezésre bocsátott lakóházakban a kemence és a tüzelőpadkák elhelyezésének számos variációja látszik, amelyek mind ismertek a későbbi paraszti gyakorlatból is. A szobák mindegyikébe jutott kályha mégpedig a konyha melletti fal középvonalába és mindegyik négyzetes alaprajzú. (H. CSUKÁS GY., 1991. 147–202.) A szabadkérményes konyhák építései mind a Festetics család majorjaiban, mind a mernyei uradalomban a szögletes, többnyire téglából való kemencéket sárpadka, azaz tűzhely nélkül a konyha hátsó falának közepéhez tervezték közvetlenül a földre. A kemence így alacsonyabb volt és a tetejét használták nyílt tűzhelynek. Erre utal a csurgói kastély s a hozzátartozó épületek több konyhájának leírásában 1767-ben az a megjegyzés, hogy „tűzhely, alatta kemence”. (MOL P 274 IV.b. 41.sz. 73.cs.) Ugyanígy a mernyei uradalom 1830. évi cselédháztervében „kemence és tűzhely” kitétel található. Viszont a kályhák elhelyezése, alaprajzi formája, mérete semmit sem, vagy alig változott a nagyobb ura-

11. ábra. Szemeskályha homlokzati képe. Részlet az 1796 - ban tervezett keszthelyi molnárlakásról és malomról. Lichtenvalner rajza. MOL T-3. Téka 2.sz. (részlet)

dalmakban az 1750-es évek után meginduló nagy uradalmi korszerűsítési lázzal. A csurgói és keresztúri uradalom lakásterveiben a kályhák hossz és szélességi mérete az alaprajzokon fél öl × fél öl (bécsi Klafterben mérve), ez 1m×1,2 m vagy 1×0,9 m vagy 1×1 m, a hosszabb oldal a fallal párhuzamos. A XIX. század elején inkább már négyzetes alapúak a kályharajzok. (KNÉZY J., 1986–7. 293–300. 1997. 154.) A csurgói kastély 1763. évi rajzában szembeűnő, hogy a szobák méretével szoros összefüggésben nagyobb és kisebb alapterületű szobai fűtőtesteket használtak. A konyha melletteket a konyha falának középvonalához tették és a konyha felől fűtötték, a többi szobát a folyosó melletti sarokból kívülről. Olykor iker kályhákat terveztek két szomszédos szoba egymás melletti sarkába. (MOL T-3. 1. Téka 8. sz.) A keszthelyi Georgikon építész hallgatóinak vizsgarajzaiban 1808–13 között már kerek alaprajzú kályhák is szerepelnek. Egy un. Bürgerhaus minden szobájában kerek alaprajzú kályhát tervezett a vizsgálzó (9. ábra), de egy uradalmi tisztnek szánt un. Landhaus két kisebb szobájában kerek, a két nagyobb szobájában négyzetes alaprajzú kályhát (MMgMA II. 1077) szánt a diák. (10. ábra) A meryei uradalom adminisztrátori lakásaiba csak 1828-ban terveztek kerek

alaprajzú kályhát. (H. CSUKÁS GY., 1991. 147–202.) A korabeli szóhasználatlaltal *gömbölyű* kályha elszámlásokban is szerepelt. 1844-ben felsőmocsoládi kastélyába rendelt ilyen a jó módú Kacsokovics Mihály köznemes Pittermann Sándor híres keszthelyi *német faze-kastól*. A vendégszobába rakatott kályha részeinek elnevezései részben követték a korábbi szemes kályhákét: *alja, közepe, föle vagy válla, válla fölötti darab, gömbölyű nagy kő, kálha púpja*. A többi szobában még szemes kályhákat kellett a mesternek átraknia. (KNÉZY J., 1998. 353–364.) A kályhák magasságméretei ritkán láthatók épületterveken. A Festeticsek keszthelyi malmának 1796.évi rajzán feltűntették a molnárszoba szemeskályhájának egyik homlokzatát. (SABJÁN T., 1997. 130.) Azonos tagolású, arányú a XIX. század első felében készített paraszti használatú szobai fűtőtestekkel, de kissé magasabb, főképp a kályha tetejére tett bura és gomb miatt. Keskeny megszelt alapú, de szélesebb a felette lévő résznél, rajta magasabb négyzetes hasáb formájú tűztér, amely három sor szemből áll, efelett szépen kiképzett, felfelé szélesedő középpárkánnyal, a felső rész kisebb alapterületű és magasságú henger két sor szemből, legfelül felfelé szélesedő perem, amelynek belső széleire

12. ábra. Oszlopkályhák a Georgikon épülettervéről 1813. (részlet) MMgMA II. 1077.

gömbseleat alakú púp borul tetején gombszerű csúcs-csal. Az egész magassága egy bécsi ölnél alig több, mintegy 2 m magas. (11. ábra) Azt a típust képviseli, amely a XVIII. században volt gyakori, tehát a talpazata valamivel alacsonyabb volt, mint a tűzhelypadkák (50 cm-nél kisebb). Később a meszelt talpazatok magasabbá és kissé szélesebbé váltak. Ezek esetenként ülőhelyként, a rájuk tett deszkapadka alvóhelyként is szolgált. (SABJÁN T., 1991. 35.) Ettől eltérő arányú szegletes alaprajzú kályhák homlokzati képe szerepel a Georgikon emeleti szintjén a szobákban szintén 1796-ból. (12. ábra) Ez már a későbbi megnevezéssel *oszlopkályhának* jelzett, más arányú fűtőtest megjelenése közcélokat szolgáló épületben. Magas kályhapúpja viszont hasonló a fent leírt molnár szobájához.

A valamikor Közép-Európában általános kályhák a XVI. század végére már annyira letűntek, hogy a Kárpát-medencében megforduló – már emlegetett – idegen utazók sajátosan magyarnak tartották az itt látott típusokat. A drávaszögi Laskón 1568-ban járó olasz utazó „*magyar módra készült kályhákat*” emlegetett (RUZSÁS L., 1966. 200., TARJÁN G., 1991. 91-112.). Richard Bright két helyen is megemlékezett az általa „*magyar kemencének*” nevezett kályháról, a Somogy megyei Tarany méhészházában „*homorú csempékből*” rakottat, a Balaton mellékén „*négyszögletes, belül ho-*

morú, vörös csempékből összeállított, gúla alakú kis szobai kemencét” látott. (BRIGHT R., 1815/1970. 45. 59.) Mindez pontos leírása a mázatlan, korongolt, tálformájú kályhaszemekből rakott, felfelé lépcsősen elkeskenyedő akkori un. *parasztkályhának*. Ebből az időből ismert Nagyváthy János számítása arról, hogy a kályhák egy heti fűtéséhez 4 köbméter fa kellett (NAGYVÁTHY J., 1820. 8.), de nemcsak elsőrendű fűtőanyagot használt a falvak népe, hanem hulladék fát, kitermelt rönköket, apróra vágott, kötegebe kötött nádat, szalmát.

A kályhás árjegyzékek segítségével újabb sajtásági derülnek ki a XVIII. századi szobai fűtőberendezéseknek. Mivel nemcsak somogyi mesterek munkái jöhettek számításba e megye területén, hanem a szomszédos megyéké is, e területek limitációi is kiegészítik eddigi adatainkat. *Kályha, kálha* szó alatt a fűtőtest alkatrészeit, cserépből való szemeit értették darabonként. Veszprém megyében Pápán 1724-ben kiadott árszabásban „*veszprémi zöld mázas*” kályhát áraztak. (TmL közgyűlési iratok 1724. 4:346) Ugyanebben az évben kelt Tolna megyei díjszabásban hasonló a szövegezés: „*...egy közönséges, jó öreg kályha másfél dénár, fölrakással együtt két dénár, a veszprémi zöld mázas kályha darabja három dénár*”. A veszprémi 1746. évi jegyzék kétféle méretű kályháról beszélt, a 120 da-

rabból álló zöld kályha felrakása 85, a egy kisebb zöld kályháé 75 dénár. Úgy tűnik a veszprémi kályhák ez időtájt más megyékben is elterjedtek. De a veszprémi megyei limitációban szó esett mázatlanokról is: „egy öreg fekete (redukált égetésű) ... felrakása 60, kisebbé 50 dénár”. A korabeli szóval fekete mívés fazekasoknak nevezett mesterek termékei között említették a „kályhának párját” 2 dénárért és a „kályhában való öreg fazokat” 5 dénárért. (TmL közgyűlési iratok 1746. 4:346, és MOL P 707. Zichy cs. lt. 202 fasc. IV. 1-10.) A Zala megyei kályhaárak 1799. évi számbavételénél szintén szóba került a fekete mély un. „kályhafiók” (2 dénár), s a valószínűleg a fekete mívés fazekasok repertoárjába tartozó „kályhába való öreg fazék (bele tételeivel együtt 20 dénár)” is. (KERECSENYI E., 1976. 79–91.) A kályhafiók kifejezés később alig fordult elő, a szegletes szélű, tálalakú alkatrészeket is kályhaszemnek nevezték a kályhások is és a parasztok is. Sem a fekete kályha, sem a kályhába való fazék nem bukkant fel Somogyban az eddig feltárt feljegyzésekben, számlákban, leltárakban sem, jóllehet a segedi ásatások a XVI–XVII. századból még feltártak mély fekete, szegletes szélű kályhaszemeket. Somogy megyében megkésztett a fazekascéhek alakulása a környező megyékhez képest, ezért a helyi árszabások is későn jelentkeztek, s eleinte igen szűkszavúan. Az 1712. évi vámtarifa mutatta, hogy szekérszám hozták más megyékből a cseréparut, nyilván a kályhának valót is. (SML IV.1.a. Prot. gen. 1712.) Az 1759. évi díjszabás csak „öregebb” azaz nagyobb és „kisebb” kályhát árazott „fölrakással és anélkül”. (SML IV. 1.b. 1759.) Több későbbi limitáció közül a legrészletesebb az 1793. évi somogyi, amely „kupás” kályhával kezdte: „fölrakás nélkül 3 és fél, fölrakással együtt 4 pénz”. Itt már a szegletes szélűre alakított, korongolt tálalakú szemről volt szó. A jelenleg is ismert, XVIII. század végéről fennmaradt, Veszprém megyei örvényesi malom kályháját is annakidején kupás kályhaként emlegették, és felső része szegletes szemekből van rakva, csak az alja csupa csempe. A somogyi árjegyzék szövege még „apró táblás mázos kályhá”-ról, „darabonként 3 és fél pénzért fölrakás nélkül, fölrakással együtt 4 pénz”-zel, amelyek kisebb méretű illetve fél csempék lehettek, míg az „egész táblásak” nagy csempék, ezek „felrakása teteivel együtt 8 pénz”-be kerültek. Kevesebb pénzűeknek maradtak a „közönséges, paraszt” vagy „vörös” jelzővel illetett mázatlan kályhák, amelyekért darabonként „fölrakás nélkül másfél pénz”-t kértek. A „fölrakás fél pénzért járt a gazda kenyere 1 pénzért a mester saját kenyere”. A céh nem kötötte ki, hogy csak a kályhaszemek vagy csempék készítője rakhatja fel a kályhát, hanem azzal „akármely gelencsért” meg lehetett bízni (SML IV. 1. a. 1793.), de az 1747.évi. céhlevél a kőműveseknek megtiltotta a kályharakást. A Tolna megyétől 1812-ben Somogy vármegye közgyűlése kérésére megküldött árszabás már a „lazerosott gömbölő mázas”, azaz a folytatott díszű mázas kályhát kiemelt helyen szerepeltette. (SML IV. 1.a. 1812.) Az 1811-ben Zala vármegyétől megkért jegyzékben még nem szerepelt gömbölyű kályha, viszont már a korábban is hagyományos szobai

fűtőtest alkatrészeiről a korábbiaknál részletesebben szólt: beszélt „kályhá”-ról, ha az egészről volt szó, „főlk kályhá”-ról, ha alkatrészeiről, „lapos kályhá”-ról, ha csempéről. Külön árazta a „sarokrész allára való dupla csempé”-t és a tetőszegést a „csipké”-t, feltüntetve mindegyiknek mázas és mázatlan állapotban való árát is. (SML IV. 1. a. 1811.) Somogy megye 1814-ben már a pótolandó darabok áráról külön határozott 2–3, illetve 10 darabnál több esetében (SML IV.1.b. munkabér megállapítások 1814.), sőt a késedelmi díjakról is szó esett. (KNÉZY J., 1994. 163–170.) Még a XIX. század közepéig szerepeltek mind a négy megye ármeghatározásaiban a mázatlan kályhák. (H. CSUKÁS GY., 1997.72.) A későbbi időkre vonatkozóan hiányoznak az ármeghatározások. Azonban a XX. század elején élő mesterek Somogyban még készítettek vagy átraktak ilyen nagyon szegény embereknek.

Somogyban tevékenykedő kályhás mesterek

A somogyi lakosság kályhával való ellátásában első-sorban a környező megyék mesterei játszottak fontos szerepet: Keszthely, Sümeg (KRESZ M., 1960. 297–379., 1972 56–60.), Magyarszombatfa és környéke (KÓS K., 1944 118–131, 208–218.), Szekszárd, Szakcs (G. VAMOS M., 1973–4. 203–232.), Simontornya, Bonyhád, Kanizsa, később Miháld, Sellye is. A vásári helypénzjegyzékek ugyan nem jelzik, hogy edény vagy kályha, vagy mindkettő árusításáért fizettek a helyből vagy a messziről érkező árusok, de a XX. századi visszaemlékezések a kályhák vásáron történő értékesítéséről is szólnak. (KERECSENYI E., 1976. 79–91., NÉMETH J., 1960. 186–235) Somogyban – úgy tűnik – nem voltak a XVIII. században olyan jelentős számban agyagiparos mesterek, hogy edényekre, illetve kályhákra specializálódtak volna, rendszerint ugyanaz a mester edényt és kályhát is készített. Legfeljebb a finomabb ónmázás árukat és a paraszt- illetve olommázás edényt és kályhát gyártók különültek el. A földesúri, főpapi építkezéseknél, részben a vármegye által emeltetett középületeknél is a rangosabb munkákat gyártókat kérték fel. Marcaliban 1726-ban Széchényi Zsigmond felmentette Szily Márton fazekast és utódait kérésére a jobbágyi kötöttségtől, mivel a királyi kiváltságokkal rendelkező Pécsre hívták meg, ahol mestersége folytatására kedvezőbb lehetősége nyílt, nyilván a városi kívánalmaknak megfelelő igényesebb munkák készítésére is képes volt. (MOL P 623 IV. k. 3 sz. L. 22.cs.) Csurgón a Bécsből Szentmiklóásra telepített mester Bartholomeus Schweiger készítette el és rakta fel 1763-ban a kastély divatosabb kályháit (KNÉZY J., 1997. 154.), míg az uradalmi alkalmazottak lakásainak építésénél megelégedtek az addig is ott dolgozó helyi mesterek munkáival. A kaposvári kályhás- és fazekas mesterek aránylag későn a dombóváriakkal és ozoraiakkal együtt kapták meg céh kiváltságlevelüket 1747-ben Eszterházy herceg tisztartójának aláírásával, 1791-ben erősítették újra meg. Mesterremekként nem kályhát kellett előállítaniuk, hanem fazekat rávaló földvel, de ez a hagyomány még a XX. században is élt. (Egye-

temi Könyvtár Bp. Cehália 1747. XXIX. 15.) A karádi fazekasok 1792-ben nyerték el céhlevelüket. (VALENTÉNYI G., 1909. 36., SZÁDECZKY L., 1913. 21.) Nagyatádon az un. kis-céhbe (BÁNHIDI BURICS 1933), Csurgón a német céhbe tartoztak az agyagiparosok. Az iparosok, így a helyi nevükön gelencsérnek nevezett fazekas-kályhások is árendásként szegődtek el egy-egy uradalom népesebb helységébe, mint házas zseléreket tartották őket számon, s általában a legszegényebb kézművesek közé tartoztak. Az uradalomnak rendszerint egy összegben fizették meg árendájukat illetve a robot megváltásáért járó összeget is. Ennek fejében használhatták a bérebevett házat, telket, a földesúr vagy a maguk által berendezett műhelyt. Az uradalom számára külön megbízás alapján pénzért dolgoztak. (KNÉZY J., 1997. 154) A kályhás-fazekasok közül a megfelelő színvonalon dolgozók előbb-utóbb védelmet kerestek a konkurrens ellen és kötődtek valamelyik céhhez, még ha nem is laktak a céh központjában, hanem mint vidéki Landmeisterek dolgoztak. Az 1828. évi összeírás 52 mestert vett számba Somogyban, ezek bizonyára a céhbe tartozó jelentősebb agyagiparosok, akiknek egy része csak iparából élt, más részük nem egész éven át üzte mesterségét. Szigetvár vezetett ekkor 21 fővel, utána Kaposvár következett 15-tel, négy-négy mester ismert Nagyatádról, Csurgóról, Miháldról, kettő-kettő Marcaliból, Felsősegesdről, Berkiből, további kilenc helységből csak egy-egy, még a céhlevellel rendelkező Karádról is, ezenkívül Böhönye, Gálosfa, Hárságy, Lakócsa, Liszó, Szil, Somogyszob, Várda, Zákány helységekből. (MOL U et C 1828 Regnicoláris conscriptio) A fazekas háziiparosok számáról sejtésünk sincs. Ismert a csurgói céh jegyzéke, de csak 1852-ből, amelyben feltüntették, hogy Csurgón csak nyolcan dolgoznak mesterjoggal, viszont pénzért engedélyezett mesterjoggal Szentmiklóson három, Zákányban, Pátróban, Liszóban, Sáncon, Iharosban kettőt, Pátróban és Zsdálában egy-egy agyagiparos. (SML IX.5. Cehália 1810–77) A fazekasok nyáron át inkább mezőgazdasággal, főképp a szőlőkkel foglalkoztak. Igyekeztek lovát is szerezni, hogy ne szoruljanak arra, hogy fuvarost kelljen felfogadni az áru szállításakor - derült ki az 1828-as összeírásból éppúgy, mint a XX. századi mesterek visszaemlékezéseiből. A nevek alapján a XVIII. században magyar, német és horvát eredetű mesterek dolgoztak a megyében, a beköltözők között több volt a német nevű (Csurgón, Szigetváron, részben Marcaliban és Kaposvárott). Dél-Somogyban más iparosokkal együtt előfordultak horvát származásúak is. Amikortól az anyakönyvek feltüntették a származás helyét is, több fazekas esetében Morvaország, Csehország is szerepelt. E mesterek egy része német nevű, vagy szláv. A vármegye kezelésében lévő középületek építésénél, javításánál 1812–1818 között a kályhások közül a legtöbbet foglalkoztatott mesterek a kaposvári Sípos József, Szabó Mihály, Szépe Antal, a marcali Gelencsér Tamás és a szigeti Bachter Bernhard voltak, s talán a legismertebbek is. (SML IV. 1.b. 1812–18) Más feljegyzések, számlák név nélkül a kaposi, keszthelyi, szigeti gelencséreket emlegették a

legtöbbet. A külföldről jött, képzett kályhások egy része habán hagyományokon nevelkedett, a földesúri, köznemesi, egyházi megrendeléseken túl azonban kénytelenek voltak a helyi egyszerűbb igényeket is kielégíteni, alkalmazkodni az itteni hagyományokhoz, esetenként hozzáadni saját tudásukból. A nagyatádi Bajcsi család őse (1930 körül készített cégérükön nevük Bajcsi -nak írva szerepel) valamikor az 1700-as évek végén érkezett Nagyatádra – a családi visszaemlékezések szerint – ahol több generáción keresztül az 1950-es évekig mindig továbbvitte valaki, esetenként többen is a mesterséget. Egyik ősük, aki 1820 körül született, Bonyhádon volt segéd, majd Atádon lett mester és fiával együtt dolgozott. Egyik utóduk Pál nevű Iharosban telepedett le és működött gelencsérként. Az 1900-as években hat mester volt Nagyatádon, a legrégebbi eredetű család itt a Bajcsi, majd a Bosnyák, Horváth, Lénárd család, de itt élt Szerdahelyi Kálmán, Schwender Kálmán (emlegettek kicsit később egy Schwenderwein Flóriánt is, akinél az 1910-es években Bencsik István, utóbb kaposvári majd hedrehelyi és szigetvári gelencsér tanult, és egy Dudás nevűt, aki nagyon igényes agyagszűréséről volt híres). A kályhás-mesterség fejlesztésében és részben a fehér máz elterjesztésében megnőtt az Atádon tevékenykedő agyagiparosok szerepe. Több, a XX. században működő fazekas tanulta mesterségét Atádon, még a modernebb un. oszlopkályhák készítését is: Kovács Pál későbbi csurgói mester Bajcsi Istvánnál éppúgy mint Aradi István későbbi zákányi gelencsér, aki feleségül vette a mester lányát is. Bosnyák Antalnál Lőrinc István későbbi hedrehelyi mester sajátította el a mesterség fogásait. (RRM NA 1169, 1971, 1913) Csurgón a Kovács család több nemzedéke tevékenykedett. Egyik igen parádés zöldmázas kályha vállába Csurgón Nagy Márton véste a nevét. (KERECSENYI E., 1980. 18.) E vidéken hagyomány volt a cserépből való fazekascégér készítése. Bajcsi Péteré fehér földfestékes azaz engobe-os alapozású, szintelen mázas a felülete, csak a hullámos széle világoszöld, tetején fehér mázas edénykék láthatók. (ISTVÁN E.,–KNÉZY J., 2001.130.) Ezt a cégért szerencsére sikerült megtalálnunk Bajcsiék padlásán 1971-ben, és bevinni a Rippl-Rónai Múzeumba. Emlékezet szerint másnak is volt ilyen edénykés címtáblája. Bosnyák Antal cserépből való cégéren már oszlopkályha is szerepel (27. ábra), éppúgy, mint a zákányi Aradi Istvánén. A címer alapján is nyilvánvaló, hogy Bajcsiék eleinte a fehér mázas hagyományt vitték tovább, az inkább zöld, sárga, barna mázzal dolgozó somogyi parasztfazekasok között. A korábbi kapcsolatrendszerre utal, hogy a legtöbb vándorló legény Győrből vagy Győrön keresztül érkezett, ahol az un. győri azaz habán edényt értékesítették a kereskedők, jóllehet nem ott készítették. Hasonlóan több nemzedékre vezet vissza a kaposvári Horváth család a történetét. Már az 1747-ben céh kiváltságokat kérők között is volt ilyen nevű, de sűrűn felbukkannak Horváthok másutt is a megyében Szigetvárott, Atádon. Kaposváron az utolsó céhmester is Horváth nevű volt, és családjuk őrizte az 1792-ben elkészített zöldmázas céhkorsót (ISTVÁN E.,

–KNÉZY J., 2001.115.) az egyszerű céhládát és a Szent Flórián napi felvonuláson használt négy darab vörösréz gyertyatartót is 1968-ig, amikor a Múzeumnak adták. Cseh- vagy Morvaországi kapcsolatra utalnak iharosi mesterek anyakönyvi bejegyzései: 1855-ben Matthias Szimcsak és Josephus Holubek esetében Bohémia, illetve „Tinava” (elírás lehet Trnava azaz Nagyszombat helyett, amely fontos kézműiparos központ) van a származás helyénél feltüntetve. (SML katolikus plébánia anyakönyvei, Iharos 1839–75) Zsdállán is feljegyezték Holubek József nevét 1852 körül a fent említett csurgói német céh irataiban, mint mestert, pénzért engedélyezett joggal. Szigetvárot 1830 körül Juhanek Gáspár fehéredényest több ízben bejegyezték a keresztelési iratokba. (SML Szigetvári kat. plébánia anyakönyve 1833. 1837. év) Ezekre a fehér edényesekre, illetve külföldről érkezett tanult mesterekre utaló feljegyzések jelzik, hogy az igényesebb kályhá-árut illetve edényt ezekre bízhatták. A XIX. század elejéről való vásári és piaci helypénzjegyzékek szinte minden nagyobb helységben a fazekasok vagy gelencserek megjelölés mellett külön fehér edényeseket is emlegettek az árusok között, de különösen a Külső-Somogy és a Kapos mente helységeiben, ahol előbb áttértek a fehér mázas edények használatára. Feltehetően ezek a mesterek tudták a díszesebb kályhákat is készíteni. A szomszédos Tolna megyéből is ismert a fehéredényes mesterek tevékenysége: Szakcs, Szekszárd, Gyulaj, Mágocs, akik az ónmázas edényekkel Somogy megyét is ellátták és tovább őrizték ezt a hagyományt, mint a Somogyban élő iparosok és hatással voltak a rangosabb kályhák készítésére is. A somogyi mesterek általában csak a megyén belül látták el a lakosságot áruikkal, csak a Dráván túlra, ahol a szükségesnél kevesebb gelencsér élt, jártak át edényeikkel, kályháikkal vásárookra, piacokra egészen az első világháborút követő országhatár változásokig. (BÁNHIDI BURICS L., 1933. 30.)

A kályhás mesterség eszközkészlete

A kályha készítéséhez szükséges eszközök jobbára megegyeznek a cserépedény előállítás szerszámaival. E tanulmány keretében ezt nem is részletezzük. A legfontosabb eszköz a formázó korong, a mázórló kő vagy henger vagy malmocská és a kemence. (PALÁDI KOVÁCS A., 1991. 601–613.) A bögre, tányér, hagyma formájú kályhaszemek korongon készültek éppúgy, mint a szegletes szélű tálalakú korongolt szemek is. A középkorban a kézi korongot is alkalmazták, de a XVII. századi kályhaszemeket már lábbal hajtható orsós korongon készítették. Utóbbiak esetében a korongra négy-szegletes formájú fakeretet tettek, amellyel a tányér formájúra felhúzott darabnak a széleit kívül négyszegletesre formázták. A fakeretet keményfából állították össze, sarkaikon egymásba csapolták és faszegekkel rögzítették egymáshoz. A munkafolyamat a következő: a keretet a korongra helyezik, a kiporciózott agyagot a korongra csapják, ebből tányérral korongolnak, azután a tányér szélét szögletesre alakítják ki a kerettel, lemetszik a felesleges agyagot, majd az elkészült kályhasze-

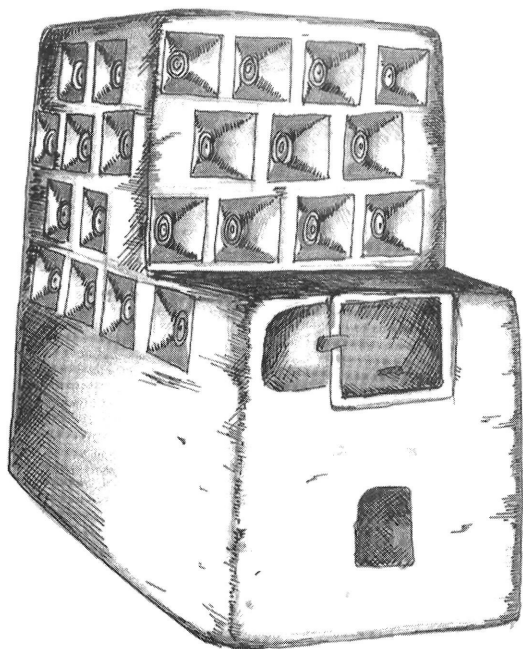
met a korongról leemelik. A mázatlan tál alakú szem közepére domború köröket is formáztak. Szintén középkori eredetű a tál közepére mintázott négyes hólyag minta a mázatlan vagy vörösre festett darabokon. Erősítésként olykor a szem talpára vagy szélére ráragasztottak egy-egy réteget. A Nagybereken élő horvát asszonyok cifrázták a már felállított mázatlan kályhákat saját fantáziájuk szerint.

Ritkán előfordult, hogy a somogyi fazekasnak kerek kemencéje volt, kémény nélkül, de az igényesebb, kályhával is foglalkozó mesterek már mindenképpen hosszú kemencét rakattak kéménnyel. A XX. század elején még a szabadban voltak az égetőkemencék. A kályhaszemeket és a csempéket különböző hőfokon égették vagy külön kemencében, vagy ugyanabban csak más-más alkalommal. Az agyagiparos szakiskolák szorgalmazták a kemencék épületbe helyezését, de somogyi mesterek esetén nem sok sikerrel. Szabadtéri kemencét látunk a kaposvári Illés nevű fazekas udvarában a XX. század elején készült fényképen. (MALONYAY D., 1912. 334.p. 722.á.) Az itt látható formát német kemencének is nevezték a Balaton mellékén. (MÜLLER R.,–PETÁNOVITS K., 1987. 41–43.) Ugyanennek a fazekasnak kéményes és kémény nélküli kemencéje is volt – amint egy másik fennmaradt kép bizonyítja. A csempék készítéséhez már a később – közepkorban is használtak fadúccokat, később égetett agyagból való negatívokat is. Már a XIV. századból fennmaradtak csempenyomó negatívok is. (PARÁDI N., 1957. 180., MÉRI I., 1957. 187.) A XIX–XX. században a gipsz formák uralták a terepet. A somogyi mesterek az 1920-as évektől Ceglédről hozták a kész gipsz mintákat. (KNÉZY J., 1969. 275.)

A kályhaszemekből álló kályhák esetében a sarkoknál hamarosan megjelentek a negyed, harmad majd fél csempék, azaz felezett szélességű elemek összeragasztva az egész darabokkal. A töredék sarokelemek eleinte vályú, majd sima, legutóbb már domború vagy írókás díszű csempék voltak, utóbbiakat már préselték. A sarokdarabokat még puha állapotban ragasztották össze. Mivel a kályhaszemeket kötésbe rakták, a két egymás feletti sor fiókjainak illeszkedése nem egymás alá, hanem un. *kötésbe* esett. Kályhanegatívok kellett mind a lapcsempé, mind a kályhaváll szegések, peremszegélyek, mind a felső szegések azaz címerek esetében. A csempé negatívok behelyezéséhez a belső felületen keskeny agyagszalag ráragasztására volt szükség. A falazáshoz vastag sárréteget raktak fel, mert az jó hőtároló.

A somogyi kályhások igyekeztek a legközelebbi lelőhelyekről megfelelő agyagot beszerezni. Tudták, hogy a legjobb minőségű tűzálló agyagot a Gömör megyei Póltárról lehet hozatni. Azonban ehhez még helyi agyagokat is kellett vegyíteni, mert magában elsősorban háromlábú lábosokhoz volt jó. Hedrehelyen, Patcán, Szilvásszentmártonban, Szulimánban, Tarcapusztán, Magyaratádon bányásztak tűzálló agyagot a kaposvári, kadarkúti, hedrehelyi., és a Kaposmentén tevékenykedő agyagiparosok. (KNÉZY J., 1966. 15–16) Iharos, Nagyatád, Vásárosdombó határában általában az

atádi, iharosi, csurgói, berzencei, zákányi, liszói, pátrói kályhások termeltek ki agyagot. Iharosban négy méter mélyről kellett felhozni. (KNÉZY J., 1972.a. 71–74.) Mázat készen vettek és kvarcliszttel keverték kilójához 70–80 dkg-ot téve. A zöld máz volt a XIX. század végéig a kályhák esetében a legelterjedtebb. Ehhez rézoxidot keverték a mázba. A datált szobai fűtőtestek közül zöld mázasra készült egy 1839-ben épült somogy-szobi ház (15. ábra), egy 1843-ban épült csökölyi ház (29.34. ábrák), egy hedrehelyi ház 1877-es évszámú kályhája, de még egy 1902-es évszámú Szennára került kályha is. A parasztság körében a XIX. század vége felé vált divatosná a barna mázas kályha. Érdekes módon ezek között sokkal ritkább az évszámos, talán mert az igényesebbek ebben az időben már oszlopkályhát rakattak. A barna mázhoz a kovácstól kértek vasoxidos hulladékot. Később barnakövet is felhasználtak. A zöld máz alá szívesen tettek fehér földfestékkel díszítést: csíkoztak, pöttyözték, írókáztak (31. 33. ábrák), virágoztak felhasználva a korsókon vagy más edényeken alkalmazott mintákat is. (22. ábra) Krém, illetve homokszínű máz esetén kevesebb vagy több földfesték került a szintelen mázba. Színtelen, vagy homokszínű mázba esetenként barnát fröcsögtettek, ennek neve *fürjmonyos* minta volt, mint a fürjtojás felülete. (26. ábra) Fehér alapon zöldet is csapattak ki. Mutató volt az ujjbeggyel való pöttyögtetés is sárga alapra mangános barnával. (24. ábra) Mázba való kvarchomokot a megyén kívülről hozattak, mert az itt található nem felelt meg, pl. a drávai homok nagyon *éles* (magas szilikáttartalmú) volt. Kényesebb helyre, úri megrendelés esetén a drágább *meissen*i mázat alkalmazták, ahhoz nem kellett kvarcliszttel keverni.

13. ábra. Mázatlan kályhaszemekkel kirakott zárt tűzhely „rakott sparhet” Bize, Liliomhegy.

A fehér engobos alapozáshoz a legáltalánosabban váraljai földet használták fel, de Csákberényből is szállítottak a kereskedők fehér földet, ez még alkalmasabb volt a máz alá. A hengeres formájú ún. *gömbölő* és a keskeny hasáb alakú *oszlopkályhák* között több volt a fehér földfestékes, rajta szintelen mázsal. Krém szín eléréséhez, amint azt az itteni fazekasok elmondták, a fehér földfestékbe vasoxidot keverték a szintelen mázhoz. Az 1920–30-as években tanuló illetve műhelyt nyitó fiatalok többsége már nem készített szemeskályhákat. Lendvai (Lovrencsics) János Baracson 1966-ban elmondta, hogy ő már csak oszlopkályhával foglalkozott. Különböző színű és díszítésű égetett mázas csempemintái voltak (kicsinyített modellek), s a vevők arról rendelték meg a mintát és színt. Mindegyik fehér földdel volt aláfestve, volt kék *smaltés* mázas, barnakő és vasoxid keverékével színezett tisztán barnakővel színezett, rézoxiddal színezett mázas is. Ha a mintának csak a szélét díszítette domború motívum, a megrendelő csak a csempe szélére kívánt valamelyes cífrázást, de ha a csempeminta egész felületét domború dísz borította, akkor a kályhacsempék egész felületére ki kellett terjednie a díszítésnek. (KNÉZY J., 1967. 13.)

A szemeskályhák fennmaradt emlékeinek elemzése

A paraszti használatú kályhák és részeinek elnevezéseiben a XX. századig megőrződtek korábbi évszázadok kifejezései is, de történtek jelentésváltozások is. A szegletes szélű tálakból rakott fűtőtestet általánosan *szemes-* (zárt e-vel) vagy *szömöskálhának* mondták. Az egyes korongolt darabok neve az 1960–70-es években feljegyzett visszaemlékezések szerint is: *kálhaszem* vagy *szöm*; formájának körülírására használták a *kupás* (Csököly, Somogyszentpál), *tányéros*, olykor *bögrés* (Curgó, Pogányszentpéter), vagy *szögletes, kockás formájú szem* (Curgónagymarton) kifejezéseket. Az egész kályha formájára mondták, hogy „bubus- vagy buboskálha” (Köröshegy, Somogyszob, Gige), az oszlopkályhától való megkülönböztetésül pedig *vállasnak*. A csempéket *tábláknak* emlegették általánosan, de *lapos* és *táblás szemnek* is. A kályha részei „*az alja, alla, dereka, válla, teteje vagy feső része*, legfelül a párta neve: *címere, pártázata* (Curgó), a tetőre kerülő fedőrészek közül a félgömb alakú búra neve *kálhapúp*, erre kerülhetett a *gombja* vagy *tik* is. Kívül fűtős kályha esetén a kályhaszáj a konyhába nyílt, ott főztek benne a kihúzott parázson, nem tettek rá vasajtót. Ha belül fűtősre szerelték át a kályhát, került a szája elé ajtó, hengeres részébe vízmelegítő vagy sütésre szolgáló *ren* is. A mázatlanra mondták továbbra is, hogy *paraszt* vagy *vörös kályha*, a mázas esetén vagy a színével jelölték (*zöld kálha*), vagy hozzátették, hogy milyen színű mázas. A barnára *meggy színűt* is emlegettek. Az írókás mintájúra *virágozásos, csillagos, rozsmaringos, rózsás* a mintanevet emlegettek, a nedvesen kicsapatott, pöttyögtetett mintára *fürjmonyost* mondtak.

A somogyi mázatlan kályhák közül alig érte meg néhány a XX. századot. Ilyenekről a Zselicben készített

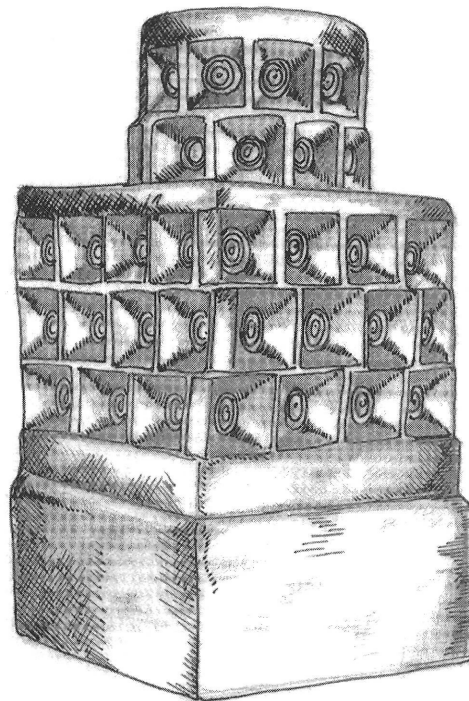

14. ábra. Máztatlan kályhacímer nyomóminta mértánias fadísszel. Zamárdi, RRM 73.35.227.

néhány pótolhatatlan felvételt Gönyey Ébner Sándor. Ezek közül a már többször publikált felvétel (GÖNYEY ÉBNER S., 1931. 89–101, és MNL 1980. III. 6.p.) a cserénfai szőlőhegy pinceszobájának nagyon szép, arányos felépítésű fűtőteste, a községbeli kályhákhoz képest keskenyebb karcsúbb kivitelezésű darab. Széles, téglából rakott, meszelt padkára emelték, amely annyira kiállt, hogy ülésre is szolgálhatott. A derekának alsó csempesora helyett keskenyebb meszelt 19–20 cm magas talp folytatódott 3–3 soros kályhaszemből álló derékrészben, mindhárom oldalán vastag sározással, a széleken fél szemnyi meszelt sarokrészsel. A válla is sima, sározott, hengeres felső része is három sor szemből áll, címere is keskeny, sima szélű. A korongolt alkatrészek közepén háromsoros domború körök vannak. (EF 64 967–8.)

Szilvásszentmártonból ismert egy nagyobb, községbeli szobába készített máztatlan kályha képe. Sokkal testesebb formájúnak tűnik. Ezt is meszelt téglalapra emelték, de alacsonyabb, mint a cserénfai, a dereka elől és kétoldalt 4 és fél - 4 és fél szemes (90–95 cm széles általában) sorból állt, közvetlenül került a szélesebb talpra. Hátral a fal képezte a kályha derekának az oldalát. A vállát nagyon fedte a sározás, keskeny és sima. A felső hengeres rész is három soros, felső címere is sározott, keskeny. A hengeres résznél nagyon ügyeltek arra, hogy a kötések az alattuk és felettük lévő szemek középhez kerüljenek. A hasáb alakú résznél csak egyharmad az eltolódás, a sarokcsempék fél vagy harmad szélességűek és vályúszerűek. (EF 64 960) A somogyi szemeskályhák mindegyikének a hengeres részében – a felső pártázatot kivéve – minden sor szemekből áll (10–12 db-ból).

Rakott – meszelt *sparhetokba* beépített máztatlan szemek mellett később csibeitatóként használt szemek szép számmal maradtak fenn, de máztatlan vállrészek, címerek, kályhapúpok szinte egyáltalán nem. Bize, Lilomhegyen 1978-ban lebontott tűzhelybe (13. ábra) épített máztatlan szemek leltározásakor derült ki, hogy szinte nincs közöttük teljesen egyforma méretű: a 18×18 cm-től a 19×19 cm-esig mindenféle méret előfordult, magasságuk és hosszuk is többnyire eltért 2–4 mm-el, bizonyára a szárítás hibájából. A vastag sározásos fugákkal e kisebb méretkülönbséget ki lehetett egyenlíteni. 24 db máztatlan szem került ebbe és 4 töredék, 1 m 33 cm magasra rakták, alsó sározott tüzelőterének tetejére került egy sor, felülre a süttőt tartalmazó kisebb hasábra három sor kályhaszem. A szemek mélysége nagyjából 6 cm volt, közepükbe ujjal húztak korongolás közben domború köröket, de volt amelyiknek a közepe virágszirom mintát mutatott. (RRM 79.38.1–25.) Vízárról egy olyan kályha szeme került elő, amelyet 1902-ben készített egy új házba csurgói mester. Vörösre festette a belsejét, közepére domború köröket rakott, szegletes széle 18–18 cm-es, magassága 6,1 cm-es lett. Horvát nyelven pecsoje zemno-nak nevezték. A sima, karikás fiókoknál parádésabbak a virágszirom közepűek illetve a négysegletes elhelyezésű hólyagos mintát ábrázolókat, amelyek szinte fogaskerekre emlékeztetnek, és aljukon is látszik a kézzel vagy valamilyen eszközzel való becsíptetés nyoma. (RRM 84.6.1.) A Zamárdiból előkerült, cserépből való címerrész nyo-

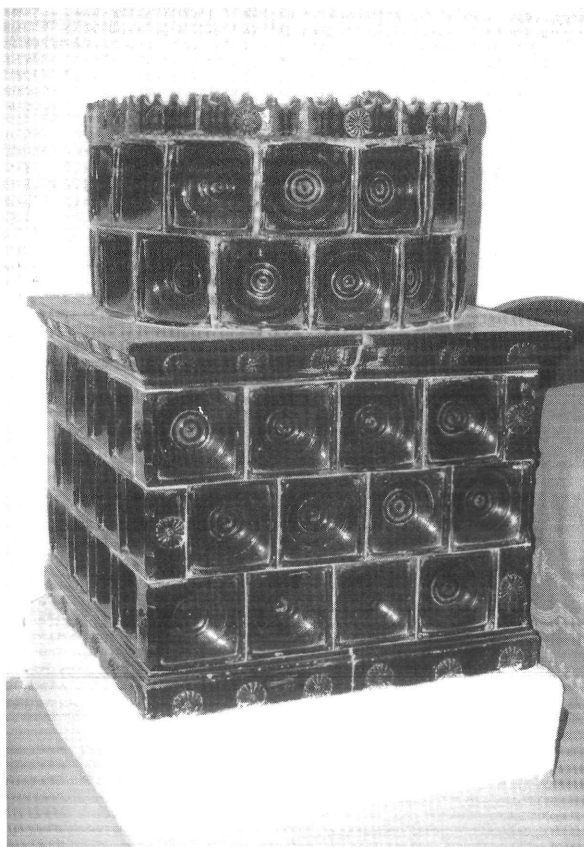

15. ábra. 1839-ben épült ház hátsó szobájában rakott zöldmázás szemeskályha és vályús sarokcsempé. Somogyszob

módúcéval készített sor (14. ábra) bástyafokszerű szélt adhatott, igényes kialakítású, mértánias formájú, csúcsán szívben végződő fa mintájával.

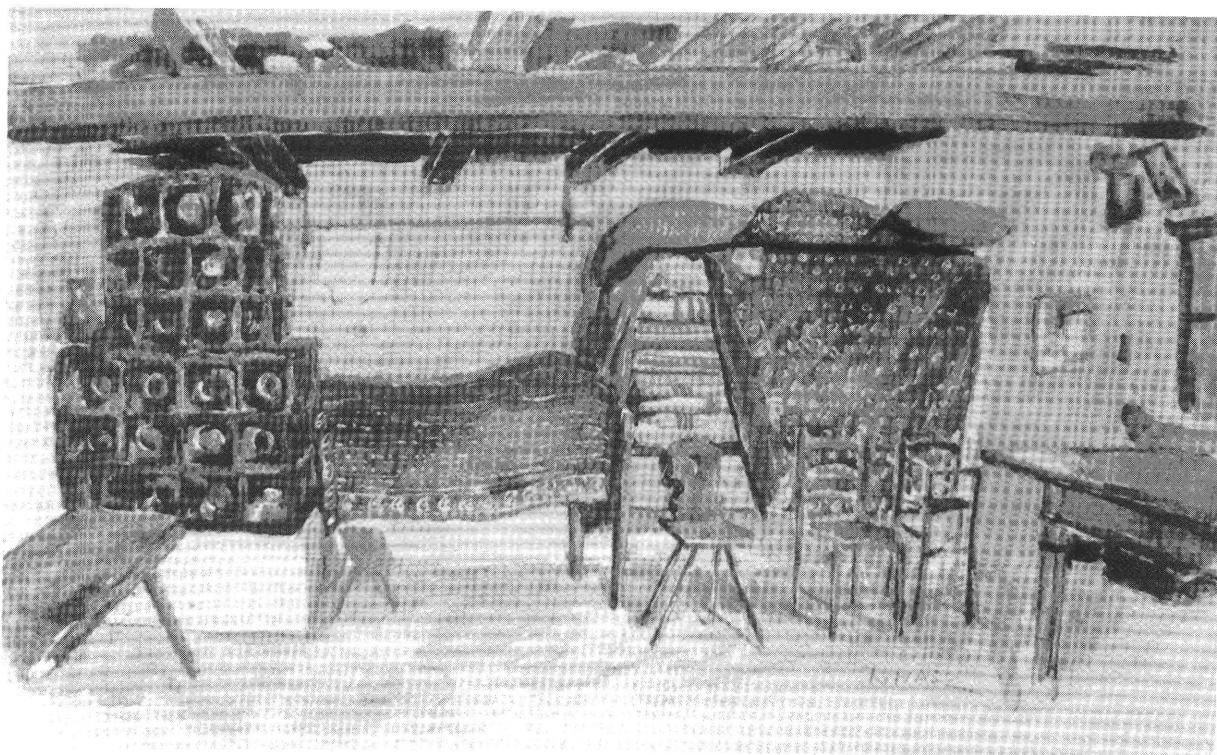
Bencsik István fazekas első világháború előtti emlékei szerint készítettek még szegényeknek mázatlan kályhát, módosabbaknak mázasat. A kisebb méretűhöz 76, a nagyobbhoz 112, 120 szem részben csempe kellett, a mázatlan darab 6, a mázas 10 krajcárba került.

A mázas szemekből és részben csempékből álló kályháknak szélesebb választéka őrződött meg századunkra, részben műemlékekben, részben múzeumokban. A meglévő tárgyi emlékek és fényképek alapján a jellegzetesebb típusok, formaváltozatok körvonalazása is lehetséges. A megye déli - délnyugati felében más kályhaváltozatok mellett az e területre és a szomszédos Zala megyei falvakra is jellemző típus néhány példánya megőrződött. (KERECSENYI E., 1991. 250-271.) Legszembetűnőbb vonása, hogy meszelt, vagy sározott alapra rakták, amely szélesebb a derékrészénél, de hengeres felső része csak két sor szemből áll, a vállkiképzés és a párta nagyon egyszerű, sokszor meszelt, vagy sározott. Ügyeltek arra, hogy a sározás színe hasonuljon a kályhaszemekéhez, ezért barnás, vöröses, de zöldes színű földfestéket is kevertek bele. A legkorábbra datálható az 1839-ben épült somogyoszi háznak a hátsó szobájában máig meglévő zöld mázas kályha (15. ábra), amelyhez hasonlóan zöld mázas egyidejűleg az első szobához is tartozott, csak azt már lebontották. Ez a rangosnak számító kályha 6 téglasoros alapra került, amely szélesebb a derékrészénél. Utóbbi egy kályhaszem magasságú sározott alapról indul, amely felett a tűztér három sor kályhaszemből áll. Minden oldalon 4-4 szemhez egyharmad szélességű vályú alakú sarokcsempe rész csatlakozott szépen kidolgozott, szegletes peremmel. A vállrész kissé profilált, felfelé alig szélesedő, de keskeny és erősen sározott. A hengeres felső rész két sor kályhaszeme felett keskeny sima perem húzódik. A szemek közepén lévő hármass domború gyűrűsoron apró vésett bevágások egyszerűen nemes díszet adnak. Fentivel azonos tagolódású egy szilvásszentmártoni kályha az 1931. évi felvételen, de a tűzterének legalsó sora nem szemekből való, hanem csempés, amelyen csillaghálózatos domború minta van. (EF 64 957) Ugyanennek a mesternek a műve ebben a községben egy fűtőtest, amelyen felül a hengeres részre nem két, hanem három sor szem jutott. Ez azt mutatja, hogy egymás mellett egy időben élt a két eltérő arányú kályhafajta. Ugyanennek a tagolódású kályhának aránylag késői, de igen parádés képviselője az a Csurgónagy-martonból a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe áttelepített darab, amelyet az 1900-as évek elején csurgói kályhás készített. (16. ábra) Ez már sötétbarna mázas. A szoba, ahova rakták alacsony volt, talán ez is magyarázza, hogy ezt a formát választották, bár egy fióksor még elért volna rajta. A talpa csak 32 centiméteres három téglasoros, meszelt, mintegy 6-7 cm-es, de a derékrészénél alig szélesebb mázas párkányzat képez átmenetet a derekához. A derekán három kályhaszem sor van, a sarkok díszesen bevagdaltak. A felső pár-

16. ábra. Csurgói mester által 1910 körül emelt kályha Csurgónagy-martonból. Barnamázás csempéin, sarokcsempéin, vállának oldalán és címerén domború rozettás mintával. Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény. RRM 80.58.1-79.

kányzata a lentihez hasonló elosztású, de felfelé hullámosan szélesedik. A hengeres rész két sora felett cakkozott szélű címerdísz van. Mind a lenti párkányzaton, mind a váll oldalán, mint a sarokcsempéken és a címeren is domború sokszirmú rozetta van. Az egész 159 cm magas. Hedrehelyi kályhás készítette 1910 körül Csökölyben (Rákóczi u. 93.) azt a szintén barna mázas és ugyancsak két kályhaszem sorból való felső részű, egészében 123 elemből álló darabot, amelynek alsó, szélesebb lábazata másfél csempesoros, tűzterének alsó sora is ugyanilyen domború mintás, csillaghálózatos csempékből áll. A szokásos négy és fél szem szélességű minden oldala. Sütőt helyeztek bele. Alul befelé tartó, felül kifelé szélesedő enyhén profilált párkány egybefüggővé teszi a mázas részeket. Ezenfelül még a hengeres alakú rész alján és tetején is domború leveles mintájú párkányzat van. Jelenleg a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény rinyakovácsi házában látható. A részleteiben igényesen elkészített darab formája mégsem szerencsés, mert zömökre sikerült. Ugyanennek a mesternek Szenna, Árpád u. 61. számú házba szállított teljesen hasonló alkatrészekből álló, de hengeres részén három soros kályhája sokkal arányosabb képet mutat. (RRM F 10579) A Somogyoszon 1967-ben már bontott állapotban gyűjtött és 1982-ben a

17. ábra. Szemeskályhás szobarészlet. Csököly 1910 körül.
Malonyay Dezső IV. kötet 273. p. XXXV. tb. Juhász Árpád festményéről.

nagykorpádi ház hátsó szobájába a Szennai Gyűjteménybe betelepített zöld mázas kályha felső hengeres része szintén csak két sor szemes tartalmaz. (18. ábra) Ennek talpazata és derekának alsó sora is csempés, tagolódása jóformán teljesen megegyezik a csökölyi, Rákóczi utcai kályhával. Zömök tagolódása szintén elmentmond a díszítés igényességének: az írókázott és domború mintás felületek váltakozásának.

Az alul szélesebb, meszelt lábazatú, tüzelőterénél három soros szemekből álló, vagy egy sor csempés és két sor szemes, felül hengeres részénél három soros kályhák néhány példánya ugyancsak a zselici és belső-somogyi területeken maradt fenn. Ezek többsége is zöld mázas és általában a XIX. században készültek. Malonyay népművészeti kötetében közölt csökölyi szoba színes rajzában is ilyen típust látunk (MALONYAY D., 1912. 273. XXXV. tb.), bár a szemek elhelyezését nem hitelesen ábrázolták. (17. ábra) Fenti tagolódású kályhát látunk a Zselickisfaludon 1931-ben felvett fényképen (EF 64 993), egy belül fűtősre átalakított, alul csempesoros, felül igénytelen sima szegésű szobai fűtőtest esetében is. Szilvásszentmártonban kissé díszesebb típusát is megörökítették, ennek felül cakkos szélű a címere, derekának alsó sora domború rozettával mintázott csempés. (EF 65 033) A Szenna, Árpád u.38. számú - jelenleg népi műemlékként számon tartott házba 1902-ben rakta egészen a hátsó sarokba – az idős tulajdonos elmondása szerint – egy kaposhomoki mester azt a zöld mázas, írókás mintájú kályhát, amelyet szintén kívülről, a füstös-konyhából fűtöttek, de sütőt is helyeztek a hengeres részébe. Meszelt lábazata ennek

is szélesebb a tüzelőterénél, sőt még külön nyúlványa un. *kuszkó* is van a hátsó fal felé. Az egész mázas felület alatt fehér írókás mintázat van, a szemek közepén karikák, a sarkaiban leveles, kacskaringós – a régészek által Szent Bernát tűzének nevezett díszítmény van – melyet egyébként a magyar-szombafai mesterek alkalmaztak szívesen a XX. században mázas edényeik külső oldalán. A csempén ferdén futó levélek, a váll két szélén fogazott mintasor, a címeren pedig négysoros hullámvonal van. E díszek különféle cserépedényeken is megtalálhatók. A vállá igényesen kiképzett. (Ld. MEGYÉK.... 1973. 68.) A Zamárdi tájház hátsó szobájában felállított kályha e típus egyik legszebb darabja. A meszelt talpazat alig szélesebb a tüzelőterénél, alsó, váll és tető párkányzata hasonlóan kiszélesedő és V-alakban pöttyögetett írókás mintájú. Legalul sima felületű csempesor van, felette két sor áll szemekből, a hengeres részénél három sor. Mind a csempék, mind a fiókok mintája megegyezik: közepén pettysorból álló karika, sarkaiban csigavonalas pettysor, a sarok csempéken egymás alatt két csigavonal. (20. ábra) Ez a technika és díszítés főként a somogyi mesterek korsoin ismert, de díszesebb szilkéken, somogyi nevén ebédes poharakon (22. ábra) is. A kifelé hajlító pártázat felett még címere is van amely külön figyelmet érdemel. Nemcsak apró cakkozású a felső széle, de csipkézett hosszú függőleges lukacsokkal is tagolt, és még három sor fehér pettysor is díszíti. Ezen a kályhán nagyobb méretűek a szemek, mint a régebbi kályháknál, ezért 3 és fél szem kellett, nem négy és fél egy sorba. A meszelt talpazatú zöld mázas kályhák XIX. századi

18. ábra. Somogyzobrói szemeskályha a XIX. század végéről. Lábazati csempéin domború és írókás, fiókjain, sarokcsempéin és címerén írókás díszítés. Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény. RRM 67.15.14. 1-112.

darabjainál korábban csak a csempéken jelent meg domború díszítés, a szemek közepén legfeljebb domború karikák lehettek. Később alkalmazták a szemeken, majd a párkányokon, címereken a fehér engobos, ujjal készített pöttyözést vagy az írókás mintázást. A csempéken is tért hódított a fehér cífrázás vagy magában vagy a domború mintákkal együtt. Ritkábban a címeren és párkányon is előfordult együttesen mindkét díszítésmód. A csökölyi Gát utca 16-ban az 1970-es években még fellelt kályha keskeny sarokcsempéin domború kakas volt látható, amely emlékeztetett a keresztaszemes varrásokon vagy szőtteken e vidéken is megőrzött madár motívumokra. Ennek a kályhának a tagolódása a XIX. század eleji darabokat idézte: talpa 100×100 cm-es, ennek magassága 53 cm, a dereka alaprajza 90×95 cm-es, tehát nem volt ülőpadka szélességű talprésze. A szintén Csökölyből való és 1843-as évszámmal is ellátott csempemaradványok egyikén az ugyanebben az évben épített ház egyetlen szobájából érdekes módon ötvözik a régiesebb mértánias és szabadrajzú madaras mintakincset egy megkésített copf stílusú girlanddal. A széleken apró, finom vonalkázás és levélfűzér, a csempe szögletes szélmintáját és vasos (34. ábra), szegletes középső páros bojtját apró domború pöttyök kísérik, a közepén lelógó karika alatt

finom lendületes madár lebeg egy ágon az évszám felett. A másik, ugyanettől a háztól gyűjtött sarokcsempén (29. ábra) visszafelé néző nyújtott testű madár van erőteljes szegletes tagolású, mértánias szélekkel, felette tulipános-índás virágkompozíció tölti ki a teret. Ugyanez a domború, hosszútestű madár bukkan elő a somogyzobi fehér írókás díszű kályha csempéjén középpontos elrendezésben a fehér festett rózsadísz alatt. A csempe szélein még fehér pöttyös fut, amelyek metszik egymást. Ezen a kályhán remekelt írókázásával a mester: a fél csempékre tükrösen rozmaringleveleket helyezett, amelyeket tojásbímzéseken is alkalmaztak Somogyban. A szemek virágozása a legparádésabb: mind a négy sarokban pöttyökből alakított rózsza, a szem közepén egy töből kinövő ötágú pöttyrész kompozíció került és a széleken apró vonalkázás húzódik. (18. ábra) Egy 1877-es évszámú, Hedrehelyről származó zöld mázas sarokszem rokonítható az előbb leírt motívummal és egyben a datálási megoldást is magában rejt. Ezen az évszámos sarokcsempén van a két pöttyökből álló rózsza, a fiók szélein ívelten helyezkedik el a vonalkázás, a szem igen nagyra korongolt közepén háromágú rózsza van, a lenti sarokban virág helyett gereblyés azaz *gráblás* dísz. Más sarokcsempe is került ekkor elő ettől a háztól. A szemes részén ívelt pöttyösor húzódik a széleken, az ívek felett féloldalú levéldísz, középen alul van a gereblye és álló háromágú szimmetrikus rózsza áll rajta. Az oldalcsempe sokkal elnagyoltabb, közepére körberajzolt szirmú virág került és lazán elhelyezett vonalkázások váltakoznak hullámvonalakkal és vesszősorrall. (KNÉZY J., 1966. 37. ábrái) A Néprajzi Múzeumba Xantus János által Csokonyáról gyűjtött (NM 4497) zöldmázás, közepén ötágú pontrózsás, sarkaiban is pontozott virágos kályhaszemnek a szélén a vesszőkből álló sort nedvesen áthúzogatták *cirkozták*, a minta a sárközi tálakra azonos technikával készült díszítményeire emlékeztet. Szintén gereblyés dísz van egy Visnyéről való darab középső körlapjának háromágú virága alatt. (NM 91.81.1.) Az tűnik valószínűnek, hogy a hedrehelyi mesterek kedvelték és variálták ezeket az írókával készíthető motívumokat. Az itteni mesterek közül Turbéli Istvánt (1855–1927) emlegették, hogy hozza még Szennáról is eljöttek kályhát rendelni, de a Szennán hedrehelyi mestereknek tulajdonított darabok már mind barna mázasok, ezeket ő készíthette. A fent ismertetett zöld mázas, írókázott darabokat talán elődei gyárthatták. Külön kellene szólni a paraszti kályhákban a legritkábban szereplő címerekről. A sümegi kályhákéhoz hasonló kivételű, kétféjű sasos, domború mintás, zöld mázas csempe maradt fenn Karádról. (33. ábra) A pöttyökből alakított rózsát *csillagnak* is nevezte pl. a hedrehelyi Bencsik család, mert az ő rózsáik már szabadrajzúak.

A négyzetes hasáb tüzelőterű kályhákban a legkésőbbi típusát azok a darabok jelentik, amelyeknek a lábazata azonos szélességű a felette lévő tüzelőtérrel. A talpazatot vagy kettő vagy másfél sor négyzet alakú csempék fedik vagy dupla magasságú hosszú, sima elemek. E késői fajták közül fennmaradtak sima zöld

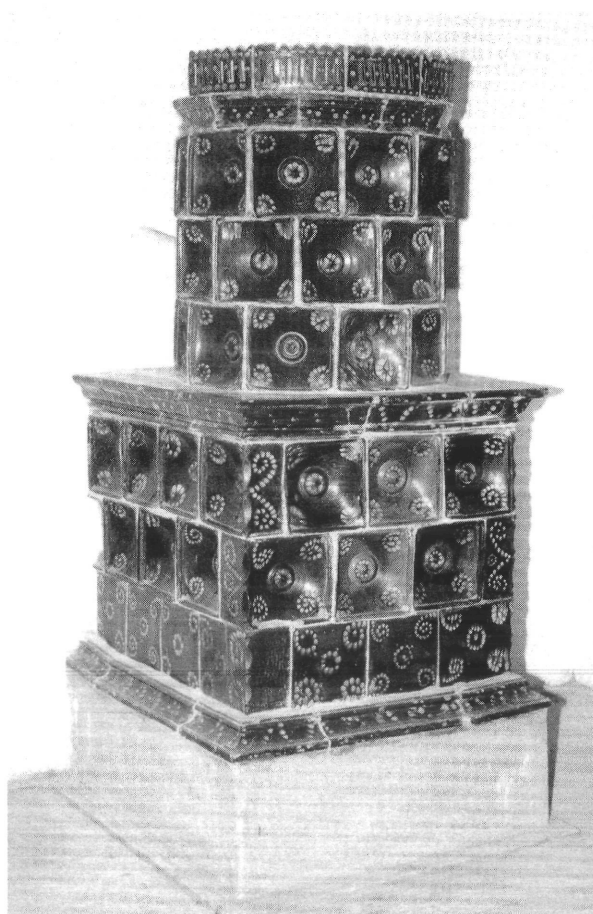
19. ábra. Turbéki István († 1929) hedrehelyi kályhás mester háza. Knézy Judit felvétele, 1968.

mázások, barnák, vajsínűek barna pöttyögetéssel vagy barna kicsapatással. A Buzsákról ismert, mindhárom kályha ilyen hosszúcsempés lábazatú, bizonyára mind készthelyi mester munkája. A tájház első szobájába valószínűleg nem az eredeti tagolódásnak megfelelően rekonstruálták a kályhát (felül négy kályhaszemsora van, ennek megfelelően dereka aránytalanul alacsony, hosszú talpcsempéi ellenére). A kályha különlegessége, hogy zöld máza márványszerűnek hat. Címerre felül cakkozott szélű és mindegyik darabra 2–2 rozettaszerű igen archaikus domború minta van téve, amely a fém melltűkre vagy a pitykegombokra (mellényre való) emlékeztet. (21. ábra) A zamárdi tájház első szobájának zöld mázas, egyszerű cakkozott címerű kályhája alul ülésre szolgáló paddal volt ellátva őrizve egy nagyon régi hagyományt egy aránylag későn készített darabon. Somogyszentpálon 1910 körül rakatott barna mázas kályha valószínűleg készthelyi mester munkája. Ennek is márványozott hatású a hosszú sima, táblás talpcsempéje, nincs párkányzata, azonos alaprajzú a tüzelőtérrel. A négyzetes sima csempesoron és a keskeny sarokcsempék közepén igen szép rajzú nyolcágú domború csillag van, a sarokélek profilálatlan bevagdaltak. A címeren másfajta ovális, de elhegyesített végű domború virágmotívum van, s a kályha tetején kis hengeres emelés még megnyújtja és még arányosabbá teszi az egész építményt. Hosszú lábazati csempés az a barnamázás niklai kályha is, amely múzeumi megőrzésre került. (RRM 79.8.1–104)

Ennél egyszerűbb kivitelezésű a karádi tájház barnamázás szobai fűtőtete: alul hosszú sima csempesora felett négyzet alakú, körhálózatos csempesor következik, majd két sor szem, egyszerű váll illetve pártázat, a hengeres rész három sora felett is alig cakkozott szélű szegés. (23. ábra) Más példák alapján ez is az 1910-es években készülhetett. Ugyannak a mesternek tulajdoníthatjuk a buzsáki házasságkötő terembe áttelepített barnamázás kályhát. Külön figyelmet érdemel a buzsáki tájház hátsó szobájában található drappszínű és egész felületén mangánbarna pöttyökkel spongyázott ólomházas kályha. A hosszú csempék felett négyzet alakú csempesor is van, ezt is párkányzat köti össze az egyetlen szemekből álló sorral, a hengeres rész három sora felett egy sor kisebb hengert alkotó, szemekből álló rész van, amelyet keskeny címer zár. Különlegesen szép arányú testet ad ez a szerkesztésmód. (24. ábra)

Nem volt egyedülálló a felső kis hengertoldásával, már a fent ismertetett niklai kályhánál is láttunk valami hasonlót, de a Malonyay-féle népművészeti kötet is bemutat pl. Törökkoppányból egy változatot. (MALONYAY D., 1912. 341) Ezek a hosszúcsempés lábazatú kályhák már mind csak három és fél kályhaszemből álló oldalakkal rendelkeznek a derékrésznél, mivel ezek a kályhaszemek nagyobbak a korábbiaknál.

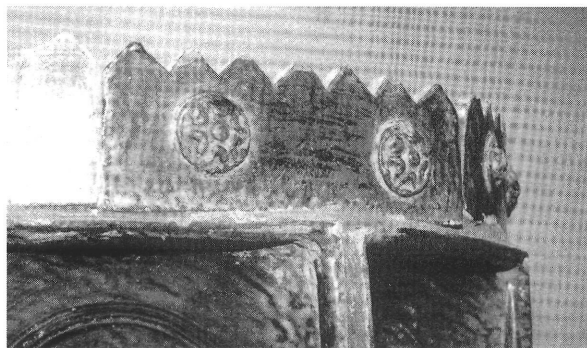
Külön érdemes szólni a kályhák tetejére tett madarakról is. Olyan kályha nem maradt fenn amely ezt egészében be tudná mutatni, ahogy Zala megyei példák

20. ábra. Áttört, csipkés címerű, fehér engobe alapú, pöttyögetett díszű, zöldmázos kályha. Zamárdi tájház hátsó szobája.

nyait ismerjük. (KERECSENYI E., 1991. 225–270.) De különálló, kályha tetejére való madarak közül ismert egy zöld mázas, félgömbre helyezett galamb a Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményéből éppúgy, mint egy Bálványosról származó sokszínű kakas a Mezőgazdasági Múzeumból. (25. ábra) Kedvelték a csurgói mesterek is, *tiknak* nevezték (KERECSENYI E., 1980. 18.) éppúgy, mint a Zala megyeiek.

Az uradalmi alkalmazottaknak készített hosszú cselédházak nagyméretű szobáiba a parasztokénál nagyobb kályhákat raktak a nagyobb tereknek megfelelően. A Szántódpusztán berendezett egykori cselédház un. kétcsaládos lakószobájába felállítottak egy helyben megmaradt szobai fűtőtestet. Ennek arányai nagyjából megfelelnek a paraszti szobákban lévőkével, csak kissé szélesebb a kályha teste: a derékrész nem 4 és fél - 4 és fél szem szélességű, hanem 5x5-ös, s a hengeres rész is ennek megfelelően nagyobb átmérőjű. A nagyon művesen kialakított kályha egy sor csempére épült lent, ezt kis párkány választja el a kályha derekától, amely három és a felső hengeres rész is három kályhaszem sorból tevődik össze. A tálalakú, szegletes szélű szemek közepében három fehérrel festett domború kör látható, az egész szem felülete csillagszerűen sugarak-

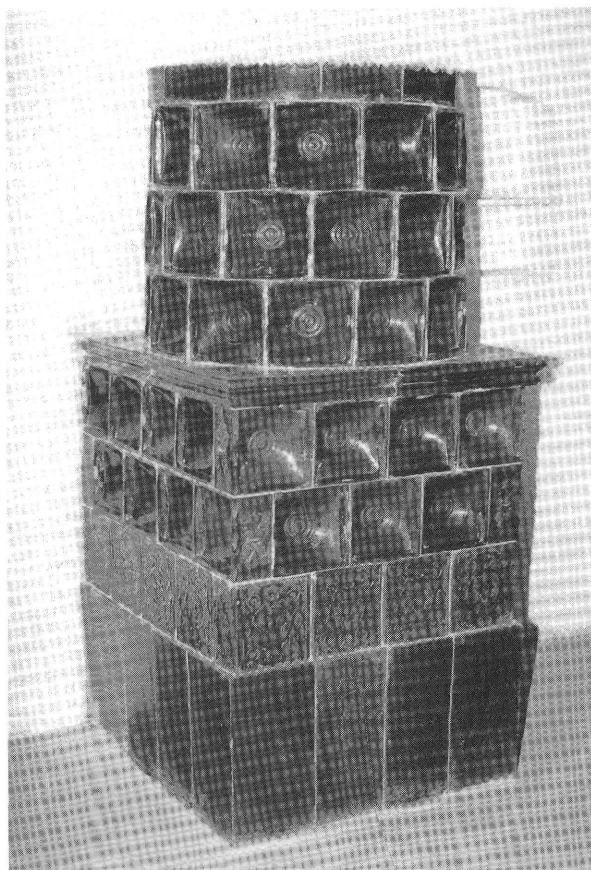
21. ábra. XIX. századi kályha címerészlete a buzsáki tájház első szobájából. Zöld mázas, korong formán plasztikus megoldással, csillagszerű középpontos kompozíció.

kal van behálózva, amely nagyobbak és mélyebbnek láttatja a rézoxidos zölddel mázolt elemeket, a kályhaváll oldala és a felső pártá felfelé lépcsőzetesen szélesedő oldala is ferde fehér vonalkázással csíkozott a máz alatt. A hengeres részen a felújításkor helytelenül nem kötésbe tették a szemeket. A keskeny sarokcsempék S formát adó domború pontdíszei felett nyújtott X alakú fehér kereszt fénylik.

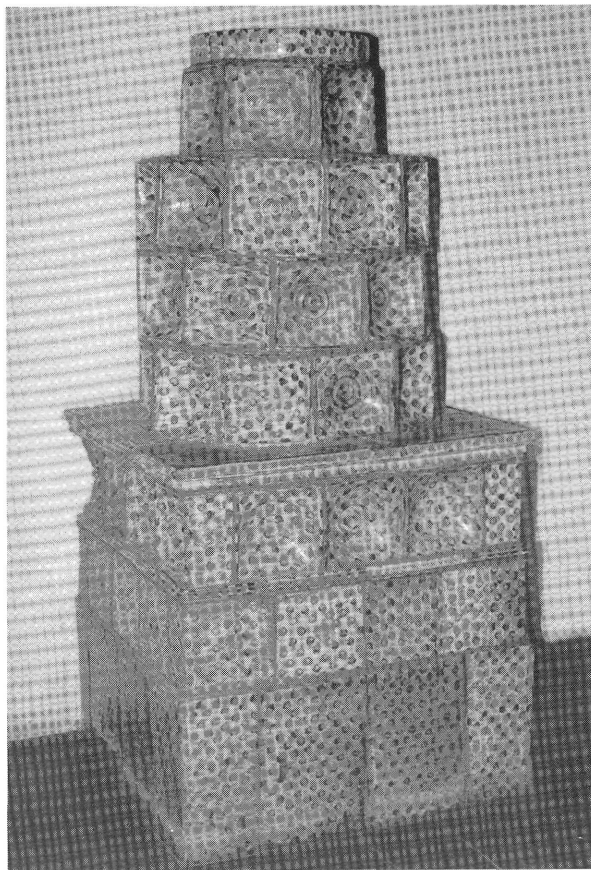
A szőlőhegyi pinceszobákba is telepítettek ki szemeskályhákat nemcsak mázatlanokat, de mázasokat is, főképp zöldeket, helyenként barnákat is. Ezek az archaikusabb formát őrizték: rendszerint meszelt alapra készültek, nem volt alul csempesoruk, a talprész kissé szélesebb volt a tüzelőtérnél. A pinceszoba kis méretének megfelelően valamivel karcsúbbra rakták, mint a községbeli lakószobák kályháit. Sarokcsempéiken viszont ugyanúgy megtalálhatók a részarányos virágos motívumok, mint a klasszicista, eklektikus vagy szecessziós minták is.

22. ábra. A Zamárdiban lévő kályha díszítéséhez hasonló engobos aláfestésű minta zöldmázos szilkén un. ebédes poháron. RRM 76.8.5.

23. ábra. Barnamázás szemeskályha, hosszú, táblás, sima felületű lábazati csempékkel. Karád, tájház első szobája.

24. ábra. Krém alapszínű, egész felületén különleges mangánbarna pöttyözéses díszű és lépcsőzetes tetőkiképzésű, vörösre festett fugájú szemeskályha hosszú lábazati csempékkel. Buzsák, tájház, hátsó szoba.

25. ábra. Zöld mázas kerek talppal ellátott, kályha tetejére való színes tarkamázás önálló kakas, Bálványosról. MMgM 65.980.1.

Az alul-felül hengeres alakú kályhák alig maradtak meg Somogyban, pedig a századfordulón még hírt adtak a Balaton mellékén ilyenekről. (JANKÓ J., 1902. 211–212.) Főnyeden, a Kossuth u. 21.-ben találtak egy fehér meszelt alapra emelt krémszínű mázas példányt 1968-ban a műemléki felmérések során. Az 1926-ban Gönyey Ébner Sándor Gigén fényképezett le egy különleges formájú, a bubos kemencékre emlékeztető darabot. Ez belül fűtős és 5 sor szemből állt meszelt hengeres alapon, felül keskeny pártával záródott. (32. ábra) Az egykori elterjedt típust leginkább a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményébe a Zala megyei Várvolgyről bekerült vajszerű fröcskölt díszű mázas kályhával lehet bemutatni. Ez keskeny hengeres meszelt alapra került, alul mázas kerekívű pártázattal, tüzelőterét egynegyed részt a fal alkotta, három sor szem adta az alsó hengert, felül szintén sima pártázattal, a felső rész nem érintette a falat, de szintén három sor szemből állt, tetejére nem került párta, de félgömb alakú búra azaz kályhapúp igen. (26. ábra) Mivel pinceszobába rakatták, ez is keskenyebb, mint a szokásos lakószobákba szánt darabok. A tisztán csempékből álló, de a szemeskályhák tagolódását követő ún. táblás szobai fűtőestek főként a köznemesi falvakban és környékén terjedtek el pl. a Balaton mellékén is. Jankó János, mint

26. ábra. Pinceszobába rakott alul-felül hengeres alakú un. gömbölyű szemeskályha Várvölgyről (Zala megye), homok színű, mázas és apró barna un. fűrnyomos mintával. MMgM 88.101.1.-62.

jellemző formát még közölte 1902-ben. (28. ábra)

A kályhaszemek másodlagos felhasználásáról más formájú tüzelőberendezésnél már a mázatlan szemek kapcsán szó esett. A múlt század közepétől általánosan tért hódító un. *rakott sparhetok* bekerülhettek mind a konyhába a kemence és katlan mellé, mind a szobába a kályha helyett, de szőlőhegybéli pinceszobákat is fűtöttek ilyennel, főztek rajta és sütöttek a sütő részében.

A téglából való és meszelt részeket kiegészítették a cserép elemekkel, hogy a melegtárolást fokozzák, és a fűtőfelületet növeljék. A kályhaszemekkel kirakott *sparhetok* a konyhákban általában a hosszanti felületükkel támaszkodtak a falnak, szobák esetében előfordult, hogy nem. A kályhaszemekkel mutatósabb, rangosabb is lett, különösen, ha még a vas alkatrészek is igényesebbek voltak. Leginkább két módja volt a kályhaszemek elhelyezésének, vagy az alsó fekvő hasáb oldalát rakták ki, pl. egy somogyviszlói darab esetében, vagy a kisebb felső – a sütőt tartalmazó – négyzetes hasáb alakú részt, amelyre csurgói példát ismerünk. (KERECSENYI E., 1980. 24.) Rendszerint 3 sor kályhaszem volt vagy alul, vagy felül. Ritkábban az alsó rész tetejére is került egy sor kályhaszem és felülre két sor, mint Bizén mázatlan szemekből (14. ábra) vagy Hollád - Barihegyen mázasokból. (SZABÓ T., 1991. 321.)

A polgári divatot követő hasáb alakú un. *oszlopkályhák* elterjedtek az 1920-as években a paraszti otthonokban. Ehhez már nem a hagyományos sarokpados, esetleg párhuzamos megoldású szobaberendezés járult, hanem többnyire hálószoza rendszerű bútor együttes. Így megváltozott a kályha terjedelme, mindenestre keskenyebb lett, nem lehetett a vállára rárakodni, csökkent a funkciója, csak a helye maradt a konyha melletti fal középvonalában, mint a korábbi kályhafélének. Bosnyák Antal nagyatádi kályhászmester cégérének (27. ábra) két oldalán kétféle oszlopkályha látható. Ezek közül az egyik klasszicizáló jellegű, tetején timpanonos lezárással, halványszürke az egész alapszíne, rajta domború fehér függőleges levél és virágfüzérek függnek. Ez a fajta kályha inkább városi polgárokat érdekelte. A falusiak inkább az egyszerűbb tagolódású és sötétbarna mázas kályhát rendelték meg. A cégér elején lévő barna kályhaminta lehet elrajzolt szemeskályha éppúgy, mint ennek arányait valamelyest követő oszlopkályha: alul nagyobb, felül kisebb hasáb, egész felületén négyzetes formájú elemek vannak, mint a szemeskályhák is.

A somogyi paraszti használatú XIX–XX. századi cserépkályhák stíluskérdései

A XIX. század folyamán és a XX. század elején paraszti használatra készített és részben máig fennmaradt un. szemeskályhák azaz szemes-csempés kályhák későközépkori előzményeit a Kárpát medencében XIV–XVI. században úri körökben általános gótikus illetve kora reneszánsz típusok között találjuk. Az átvételek nem közvetlenül történtek, hanem áttételesen, hiszen ezek a kályhák még a XVII–XVIII. században is alig változott formában éltek a falusi lakosság: köznemesek, honoratiorok, iparosok, jobbágyparasztok körében. Míg a Duna mellett a bögrealakú vagy az alul bögrés, felül tálalakú, szögletes szélű szemes megoldásúak megérték a XIX. század végét, a Dunántúl többi részén hasonló előzmények ellenére a szögletes szélű szemek hagyományozódtak tovább, s a bögre, kerek tál, hagyma stb. alakúak eltűntek. A szögletes szélűre alakított szemek a XIV. században terjedtek el Európá-

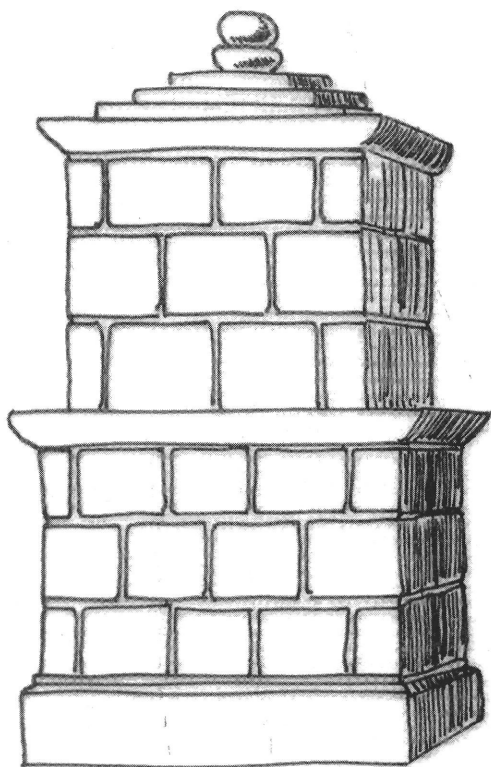

27. ábra. A nagyatádi Bosnyák Antal kályhás színes mázas cserépből való cégére, szélein színes alakokkal. A bal oldalán barna mázas, a paraszti szemes- és a polgári oszlopkályha átmeneti formáját mutató fűtőtest, jobb oldalán halványszürke mázas, fehér domború mintás, klasszicizáló kályha képével. RRM. 57.63.1.

ban, de a XV. században felbukkantak magyarországi várakban, udvarházakban, paplakokban, városi polgárok házaiban. A Somogy megyei ásatások során is felszínre kerültek XVII. századi mázatlan illetve mázas szegletes szélű szemek. A mázatlanok között akadtak vörösre festettek és feketére redukáltak is. A későbbi szegletes szélű szemekhez képest igen mélyek is akadtak korábban. A gótika korának kályháit már úgy készítették legtöbbször, hogy alul szögletes vagy négyzetes hasáb, felül hengeres alakú, s az egyes alkatrészeket korongolták. A reneszánsz átvette ezt a formáját és tagolódású kályhát, bár késői korszakában felül is hasáb alakú típusok is elterjedtek, lábakra is állították a fűtőtestet. Ezek később nem lettek általánosan elter-

jedtek. A füsttelenített, a konyhából fűtött szobába ez a középkorban kialakult kész kályhaforma került mind a Duna-Tisza közli, mind a dunántúli XVI–XVII. századi parasztházakba. A hódoltság után az Alföldre ezek helyébe a szobai sárkemencék kerültek, míg a Dunántúlon folyamatosan fennmaradt helyenként a XX. század elejéig. Középkori az a rendszer is, hogy a préselt esetleg díszített csempék a kályha legalsó sorába kerültek. A sarokcsempék alkalmazásának is átvevődtek bizonyos középkori előzményei. A szimmetrikus egy-egy, vagy fél-fél sarokcsempé-együttes kevésbé fordult elő, inkább az aszimmetrikus megoldás, amikor szögletes tal alakú szemhez korongolt fél, azaz vályú alakú darab vagy fél méretű sima vagy mintás csempé ragasztódott derékszögben. A sima vagy domború mintás csempé préseléssel készült. Egyszerű kivitelű somogyi parasztkályhák esetenként csak a fél sarokcsempék készültek préseléssel, a kályhavállon és címerdarabokon kívül.

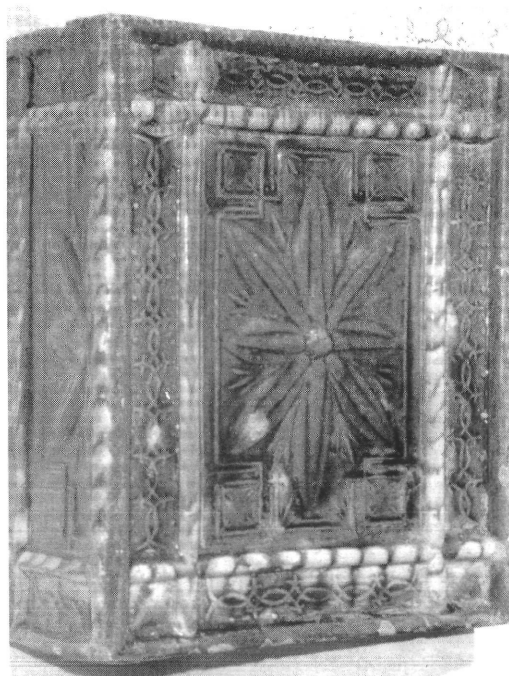
A népi gyakorlatban fennmaradt pártázatok egy része középkori, részben gótikus, részben reneszánsz kályhák is fellelhetők, így a bástyafokokat idéző címer (11. ábra) vagy az aprólékosan cakkozott, fogazott felső szél. (17., 20. ábrák) Előfordult, hogy a felső sorban lévő kályhaszemekhez hozzáragasztották a cakkos címet is, s így kevesebbet kellett sározni. Gyakoribb volt az egészen sima felső szalagszerű szegés, esetleg ennek profiláltabb felfelé és kifelé hajló változata, pöttyögetett vagy más írókás dísszel. A gótika áttört, koszorú alakú címercsempéi alig lelhetők fel a somogyi gyakorlatban, de szerencsére fennmaradt ilyen zöldmázas kályha a zamárdi tájház hátsó szobájában: felfelé szélesedő, engobe-os cikk-cakk vonalban pöttyögetett sima felső perem fölé még apró fogazással ellátott szélű, függőleges lukakkal ellátott, szintén fehér pöttyökkel végigkísért parádés korona díszíti a kályha tetejét. (21. ábra) A somogyi népi kályhák csempéin ritka a rátett címer, de előfordul, mint egy karádi zöld mázas darabon is kettős sas alak. (33. ábra) Egy barnamázás, csurgói kályha keskeny lábazati és címercsempéin, s a felfelé szélesedő kályhaváll oldalán sugárzó napra vagy rozetára emlékeztető sokszirmú kerek margarétaszerű domború minta van. (17. ábra) Ettől kissé eltérő rajzolatú, inkább a fémből való melltűkre vagy fém pitykegombokra emlékeztet egy zöldmázás buzsáki kályha

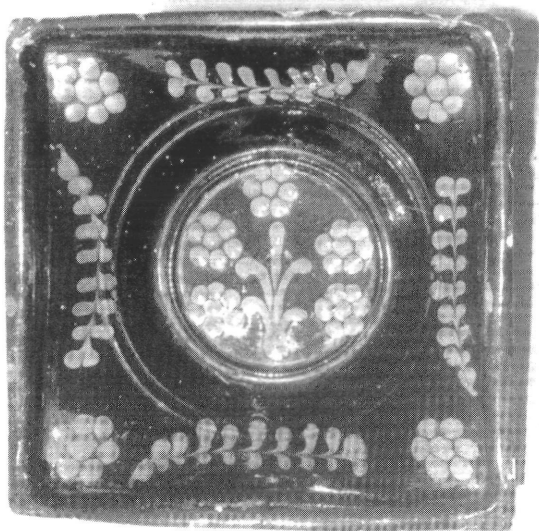
28. ábra. Táblás kályha a Balaton mellékén. Jankó János rajza alapján.

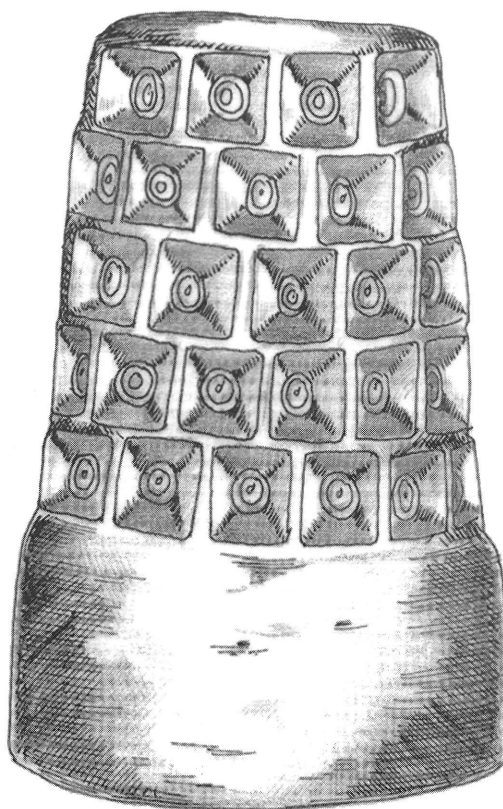
29. ábra. Sarokcsempe 1843-ból, Csököly

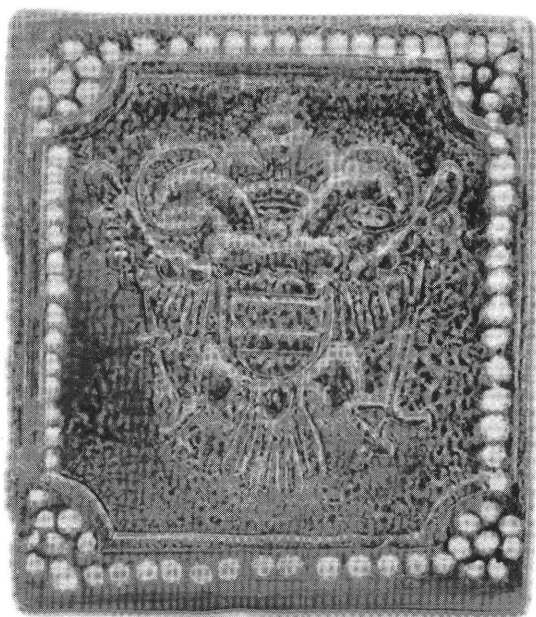
30. ábra. Sarokcsempe, XIX. század második fele.

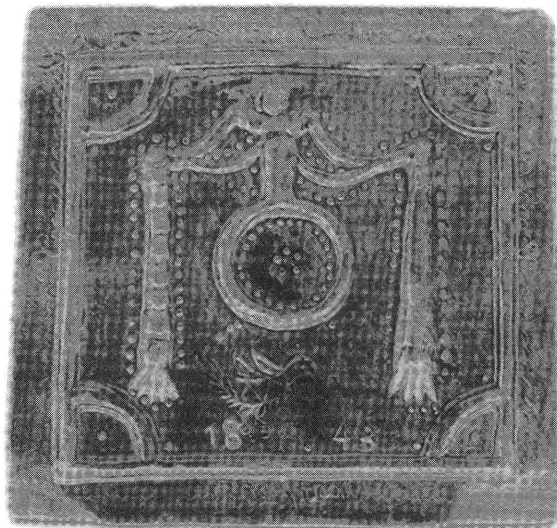
31. ábra. Kályhaszem, XIX. század második fele.
Somogyszob. RRM 67. 15. 14. 1-107.

32. ábra. „Bubuskályha”, Gige.
EF 66 655. Gönyey Ébner Sándor fotója alapján.

33. ábra. Kályhacsempe, Karád.
RRM 62.43.1.

34. ábra. Kályhacsempe a Csököly, Lőrinc u. 64 -ből
1843-as évszámmal. RRM 83.17.1.

címerdarabjain és oldalcsempéin kettőzve elhelyezett kerek domború motívum: pontszerű közepe körül hat V alakú szirmokból álló virág. (21. ábra)

A csempéken domborodó madaras, virágos, egy tőből kiterülő virágkompozíciós, szájában virágot tartó madaras díszek többnyire a gótika és a reneszánsz mintakincse alapján, azt gazdagítva, lazább szerkezettel őrződtek meg. Az átvételek nem mindig közvetlenül a korábbi kályhákra, cserépedényekre történtek, hanem a népművészet más ágaiban megőrzött mintákról, pl. kő- és fafaragásokról, festett ládákról, hímzésekről, szőttesekről, még tojásdíszekről is mint a gereblyés vagy rozmaringos motívumok. A feszebb szerkezetű domború díszekre még szívesen vittek fel fehér irókéval vagy mással szabadabb rajzúakat, vagy fordítva, a fehér virágozás volt archaikusabb (30., 33. ábra) s a préselt minta a mozgékonyabb. (18. ábra lábazata)

A domború díszű csempéken szereplő hálózatos csillagszerű, körhálós, indakompozíciós, mértánias virágos, de szélperemmel ellátott motívumok divatosak voltak a reneszánsz kályhákban, mintha brokátmintát utánoznának. A somogyiak szemeskályháinak többsoros csempés lábazatán és derekának alsó csempesorán csak a XIX. század végén térnek ezek vissza Karád, Endréd, Hedrehely mestereinek munkáin. A félgömb vagy gömbszelet alakú kályhatetők barokk kályhákban jelentek meg. A Balaton mellékén, Nyugat-Somogyban előfordulnak szép számmal ilyen kályhapúp-

pal díszített darabok, sőt olykor galamb, kakas, vagy díszes gomb is került rájuk. De ezek nem képeztek olyan lendületes felső befejezést, mint barokk előzményeik. Inkább meglehetősen statikus formájúak, különösen a galambok. Egy bálványosi kályha sokszínű kaka vizont elég mozgalmassá lett formájában és színében is. (25. ábra) Dél-Nyugat Somogyban vált hagyománnyá, hogy a kályhások a kályhapúpon álló madarakhoz hasonlóan a zsuppos, helyenként cserepes házak tetejére is gyártottak madarat. Ennek hiedelemháttére van: a kakas kukorékol, ha tüzet lát, tehát védi a házat, a galamb békességet hoz. Mind az atádi, mind a csurgói mesterek specialitása volt. Ritkábban későbbi stíluskorszakok mintái is megjelentek a kályhákban, mint pl. egy copf stílusú füzér egy 1843-as évszámú csökölyi csempén alaposan megkésve, vagy sajátos szecessziós virágok egyik Porrogon használt darabon.

Az alul és felül is hengeres formájú kályhák Somogyban ritkábban bukkantak fel, inkább a Balaton környékén, mint Főnyeden vagy Várkölyön (26. ábra), jellemzőbbek a köznemesi lakáskultúra hatását őrző vidékeken. A XX század elejétől tért hódító csak préselt csempékből álló ún. oszlopkályhák a somogyi parasztságnál leginkább sötétbarna mázasak és nem világosak, mint a klasszicista, eklektikus és szecessziós kályhák, a mintáik sokban követik a korábbi fiókos-csempés kályhák domború motívumait.

Irodalomjegyzék

- Babics András (szerk.)
1976 Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-dunántúli konferencia Szekszárd, 1975. október 22–23.
- Bánhidi Burics László
1933 Nagyatád nagyközség múltja és jelene. Nagyatád.
- Bárdos Edith
1978 Középkori templom és temető Kaposvár határában I. SMK 3. 187–234.
1987 Középkori templom és temető Kaposvár határában II. SMK 7. 5–47.
- Bright, Richard
1970 Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém. Ford. Szerecz Imre.
- Csalogovits József
1935 Népi építkezés emlékei a Tolna megyei Sárközben. NÉ XXVII. 1–10.
1937 Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Etén. NÉ 321–333.
- Cseri Miklós–L. Imre Mária (szerk.)
1991 Dél-Dunántúl népi építészete. Szentendre–Pécs.
- Cseri Miklós–S. Lackovits Emőke (szerk.)
1997 A Balaton felvidék népi építészete. Szentendre–Veszprém 1997 416
- Csukás Györgyi, H.
1991 A meryei uradalom épületei a XVIII–XIX. században. In: Cseri–L. Imre (szerk.) Szentendre–Pécs 147–202.
1997 A kőépítkezés múltja a Balaton felvidéken és a Bakonyban. In: Cseri–S. Lackovits 1997. 53–92.
- Domonkos Ottó–Nagybákay Péter
1992 Kályhás. In: Magyarország kézműves ipartörténetének válogatott bibliográfiája. Budapest 303–305.
- Franz–Berdau, Rosemarie
1981 Der Kachelofen. Graz.
- Gönyey Ébner Sándor
1931 Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához. NÉ XXIII. 89–110.
- Holl Imre
1975 A kaposzentjakabi kályhacsempék. SMK 2. 209–215.
1984 Dunántúli kályhacsempék. VMMK 209–220.
- Holl Imre–Parádi Nándor
1982 Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Archaeologica Hungariae.
- Ilon Gábor–Sabján Tibor
1982 15. századi cserépkályhák Külsővatról. Ház és Ember 5. 57–110.
- Jankó János
1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest 412.
- István Erzsébet–Knézy Judit
2001 Gelencséreik, fazekasok, tálások munkái. In: Imrő J.,–Kapitány O., Somogy megye Népművészete. Kaposvár 111–142.
- Katona Imre
én. Habán művészeti emlékek Magyarországon. Budapest
- Kerecsényi Edit
1976 Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez és értékesítési kérdéseire. In: Babics (szerk.) 1975. Szekszárd 79–91.
1980 100 év lakáskultúrájának alakulása Csurgón. In: Knézy (szerk.) Kaposvár 13–60.
1991 A tüzelőberendezések változása Dél-Zalában a 19. században. In: Cseri–L. Imre Szentendre–Pécs (225–270).
- Knézy Judit
1966 A hedrehelyi gölöncsérek. Somogyi Múzeum Füzetei. Kaposvár
1967 Egy szigetvári fazekas Barcson. Múzeumi Körlevél. Pécs I–II. 9–10. sz. 13.p.
1969 A Bencsik fazekascsalád története. JPM évkönyve 1966. Pécs 259–282.
1972 Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból. Eth. LXXXIII 518–531.
1972.a. Bemutatjuk a somogyi népi fazekasokat. Baranyai Művelődés. 4.sz. 71–4.
1980 Somogy néprajza II. Kaposvár
1986–7. Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a csurgói uradalomban a XVIII. század végén. MMgMK 285–310.
1992 Köznemesi bútor - jobbágyparaszti bútor a Dél-Dunántúlon. Ház és Ember 8. 153–166.
1994 Somogy megyei fazekas árlimitációk. IV. Nemzetközi Kézművestörténeti Szimpozion. Veszprém 163–170.
1997 Élet a Festeticsek csurgói uradalmában a XVIII. század utolsó harmadában. SMM Kaposvár 145–169.
1998 Adatok a jómódú somogyi köznemesek építkezéséhez és lakáskultúrájához a XVIII. század végétől a reformkor végéig. In: Kücsán–Szende Sopron 353–364.
- Kós Károly
1944 A züricvölgyi gelencséréség. Dszle XI. 118–131, 208–218.
- Kovács Györgyi
1993 Kerámiatípusok a 16–17. századi magyarországi leletanyagból. Gyökerek II. 1. sz. 24–39.
- Kovács Gyöngyi–Rózsás Márton
1994 A barcsi török palánkvár. SMK 12. 170–175.
- Kresz Mária
1960 Fazekas, korsós, tálak. Eth. LXXI. 297–379.

- 1972 A dél-dunántúli kerámia helye a magyar és az európai kerámiaművességben. Baranyai Művelődés 4.sz. 56–60.
- Kücsán József
1979 Adatok a Mezőföld déli részének népi építkezéséhez. Alba Regia XVIII. 307–335.
- Kücsán József–Szende Katalin (szerk.)
1998 Isten áldja a tisztas ipart. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. A Soproni Múzeum kiadványai 3. Sopron 440.
- Magyar Kálmán
1988 A középkori Segesd mezőváros és megye története, régészeti kutatása. SA 45–49. Kaposvár 184.
1991 Árpád-kori és középkori lakóházak Somogy megyében. In: Cseri–L. Imre 1991. 7–46.
1996 Nagyatád és környéke XI–XV. századi településtörténete. SMK 12. 143–150.
- Malonyay Dezső
1912 A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. Budapest
- Megyék Népművészeti Kiállítása
1973 A főváros egyesítésének 100. évfordulójára. Budapest 77.
- Méri István
1957 A nadabi kályhacsempe. AE 187–206.
- Mérey Klára T.
1965 A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest
- MNL
1980 Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula III. k.
- Müller Róbert–Petánovits Katalin–M. Virág Zsuzsanna
1987 A kerámiakészítés története. Keszthely. A Balatoni Múzeum kiállításainak katalógusai 6. 48.
- Nagyváthy János
1820 A magyar házi gazdaasszony. Pest.
- Paládi Kovács Attila
1991 Kályhás mesterség. In: Magyar Néprajz III. Budapest 601–613.
- Pálóczi Horváth András
1989 Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. Arany János Múzeum Közleményei VI. 89–106.
- Papp László
1931 Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. NÉ XXIII. 137–152.
1966 Az elpusztult baranyai falvak kutatása. Műemlékvédelem X. 103–107.
- Parádi Nándor
1957 Későközepkori kályhacsempe negatívok. FA 179–186.
- Rúzsás Lajos
1966 Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. Szigetvári Emlékkönyv. Budapest
- Sabján Tibor
1987 Adatok a kályhás mesterségről. Ház és Ember 4.sz. 137–154
1991 Népi cserépkályhák. Budapest
1991.a. Középkori elemek népi cserépkályháinkon. In: Cseri–L. Imre 1991. 271–288.
1997 Történeti és régészeti adatok a balatonfelvidéki tüzelőberendezések kialakulásához. In: Cseri–S. Lackovits Veszprém
1998 Tüzelőberendezések a történeti forrásokban. Eth. CIX. 7–46.
- Solymosi László
1979 Nagybjom története. Kaposvár
- Soproni kereskedelmi ...
1876 A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának statisztikai jelentése 1876-ból. Sopron II. k.
- Szabó Tünde, L.
1991 Szőlőhegyi pincék, prësházak a Balaton partján. In: Cseri–L. Imre Pécs–Szentendre 1991. 313–332.
- Szádeczky Lajos
1913 Iparfejlődés és céhek története Magyarországon. Budapest
- Tarján Gábor
1991 Fáziskülönbségek a dél - dunántúli népi építkezés 18–19. századi történetében. In: Cseri–L. Imre Pécs–Szentendre 1991. 9–112.
- Timár György
1981 Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai (1545-1565). Pécs
- Urbaria et.....
1981 Urbaria et Conscriptioes. VI. Szerk: Aradi Nóra Budapest.
- Valentényi Gáspár
1909 Somogy megyei céhek. Szekszárd
- Vámos Mária, G.
1973–4 A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum szakcsi fahéredényei. BBÁM évkönyve 1–2. SZ. 203–232.
- Zentai Tünde
1991 A lakóház fejlődése a Dél-Dunántúlon. In: Cseri–L. Imre Pécs–Szentendre 1991 47–76.

Tile Stoves with Cup-shaped Tiles in Somogy County

JUDIT KNÉZY

The divided type of stoves generally comprising three main parts was used in south German territories as early as the 13th–14th centuries. Cup-shaped tiles were built into its wall. Later this stove-type also became widespread in the Carpathian basin, at first in the royal court and in aristocratic homes. In the 15th–16th centuries it also appeared in the houses of well-to-do peasants in Transdanubia and the Great Hungarian plains. The stove was installed in the room, and heated from the kitchen thereby preventing smoke from getting into the living-room.

This stove-type, having developed in the period of Gothic art, became a little simpler in appearance during the early Renaissance. In the period of Ottoman occu-

pation of Hungary (1526–1686), it disappeared from the Great Hungarian Plain, but survived in the villages of Transdanubia until as late as the 20th century. In Somogy county several varieties of this stove, called „szemeskályha” (= stove with eyes) have survived. In the 18th century peasants used stoves with unglazed tiles the base of which was built of bricks and whitewashed. In the 19th century stoves of peasant houses were built of green or brown glazed tiles which were made on potter's wheel, their outer rims afterwards being shaped square. Many tile stove builders worked in Somogy county, nevertheless, peasants also ordered stoves from neighbouring counties.